

अध्याय-एक

परिचय

१.१ अध्ययनको परिचय

मानिसले आफ्नो जीवन पद्धतिलाई नियमित, सुखमय र सुव्यवस्थित बनाउनको लागि विभिन्न संस्कृतिको विकास गरेको छ । यस्तै क्रममा आफ्नो जैविक एवम् प्राकृतिक आवश्यकतालाई नियमित र व्यवस्थित तरिकाले सम्पन्न गर्नको लागि विवाह रूपी संस्थाको विकास भएको हो । आफ्नो जैविक र सामाजिक आवश्यकताको परिपूर्ति गर्नको लागि विकास गरिएको विवाह संस्थाको विकास प्रत्येक समाजमा एकनासको नभई फरक-फरक किसिमले हुँदै आएको छ । प्रत्येक सामाजिक संस्थाहरूको विकासक्रममा अनेक किसिमका परिवर्तनहरू देखापर्दछन् । परिवर्तनको यो शाश्वत नियमबाट विवाह संस्था पनि अलग रहन सकेको छैन । नेपाली समाज बहुजातीय, बहुसाँस्कृतिक र बहुधार्मिक भएकाले यहाँ विभिन्न किसिमका विवाह पद्धति र संस्कारहरू प्रचलनमा रहेका छन् । नेपालका प्रत्येक जाति र समुदायमा प्रचलित विवाह संस्कारहरूमा आ-आफ्नै मौलिकपनाहरू रहेको पाइन्छ । विवाह संस्कारमा देखिने यो विविधतालाई अध्ययन गर्ने क्रममा नेपालका प्रमुख दुई तागाधारी जातिहरू ब्राह्मण र क्षत्रीहरूको विवाह संस्कारमा विकासको क्रममा कस्ता परिवर्तनहरू देखिएका छन् र यी परिवर्तन ल्याउन कुन-कुन कारक तत्वहरूले भूमिका खेलेका छन् भनी अध्ययन गर्नमा यो शोधलाई केन्द्रित गरिएको छ ।

विवाह के हो ? भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न धर्म र संस्कृति अँगालेका समाजमा समान किसिमका धारणाहरू पाउन सकिँदैन । समाजमा प्रचलित विवाह पद्धति अनुसार यसलाई फरकफरक ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने र बुझ्ने गरिएको छ । कुनै पनि समाजमा विवाहलाई हेर्ने दृष्टिकोण, त्यस समाजलाई निर्देशन गर्ने धार्मिक अवस्थाले प्रभाव पार्दछ । विभिन्न समाजमा समयको विकासक्रममा अनेक प्रकारका विवाह पद्धतिहरू प्रचलनमा आए र औद्योगीकरण भन्दा अगाडिका पद्धति र औद्योगीकरणपछिका विवाह पद्धतिमा धेरै फरक पाइन्छ । यसरी समय अन्तरालमा विवाह पद्धतिमा धेरै परिवर्तनहरू आएका हुनाले सबै समाजको लागि मान्य हुने विवाहको एउटै परिभाषा पाउन सकिँदैन । विभिन्न समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरूले विवाहलाई विभिन्न किसिमले परिभाषित गरेका छन् :-

इ.एस. वोगार्डसका अनुसार, “विवाह स्त्री र पुरुषले पारिवारिक जीवनमा प्रवेश गर्ने वैधानिक संस्था हो ।”

प्रसिद्ध मानवशास्त्री मालिनोस्कीका अनुसार, “विवाह सन्तान उत्पत्ति र देखभालको निमित्त गरिने सम्झौता हो ।”

विभिन्न विद्वान् तथा समाजशास्त्री/मानवशास्त्रीहरूले विवाह सम्बन्धी व्यक्त गरेका परिभाषाहरूबाट यो निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ कि विवाह भन्ने संस्थाको उत्पत्ति मानव समाजको उत्पत्तिको अवस्थामा नभएर पछि भएको हो । आफ्नो जैविकीय आवश्यकतालाई व्यवस्थित गर्न तथा वंश निरन्तरता दिनको लागि मानिसद्वारा सिर्जना गरिएको प्राचीन सामाजिक संस्था नै विवाह हो । विवाह दुई विपरीत लिङ्ग भएका सदस्यहरूलाई पारिवारिक जीवनमा प्रवेश गर्ने सामाजिक, धार्मिक तथा कानुनी स्वीकृति हो । जसले स्त्री, पुरुष तथा तिनीहरूबाट जन्मेका बालबच्चालाई विभिन्न सामाजिक तथा धार्मिक क्रियामा सहभागी गराउन, सन्तानोत्पत्ति गर्न र आफूले जन्माएका सन्तानहरूको पालनपोषण एवम् सामाजिकीकरण गर्ने कार्य गर्दछ । विवाहले संस्कृतिको हस्तान्तरण गर्नमा पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । विवाहको माध्यमबाट एक ठाउँका सांस्कृतिक विशेषताहरू अर्को ठाउँमा पुग्दछन् भने एक पिढीका सांस्कृतिक विशेषताहरू अर्को पिढीसम्म प्रसारण भइरहेका हुन्छन् । विवाहकै परिणामस्वरूप आमाबाबु तथा छोराछोरी बिच विभिन्न किसिमका अधिकार तथा दायित्वको समेत सिर्जना हुन्छ र समाजको संरचना अगाडि बढेको हुन्छ ।

त्यस्तै संसारको सबैभन्दा ठूलो र धेरै मानिसहरूद्वारा अवलम्बन गरिएको क्रिस्चियन धर्ममा विवाहलाई करारको रूपमा लिइएको छ । प्रसिद्ध विद्वान् वेस्टरमार्कको अन्तर्राष्ट्रिय शब्दकोशमा विवाहलाई करारको रूपमा परिभाषित गर्दै लेखिएको छ :-

विश्वको सबैभन्दा पुरानो मानिएको हिन्दू धर्मशास्त्रमा मानिसका विभिन्न सोह्र संस्कारमध्ये विवाहलाई एउटा संस्कार मानिएको छ । संस्कृतमा भनिएको छ :-

“पुनाम नरकात् त्रायते इति पुत्र”

अर्थात् पुत्रले पुँ नाम गरेको नर्कबाट बाबुआमालाई तारिदिन्छ । (सुवेदी, २०५६) यसको अर्थ विवाह भौतिक सुख सयल वा जैविकीय आवश्यकता मात्र पूरा गर्ने नभएर यो मृत्युपछि मोक्ष प्राप्त गर्ने साधन पनि हो (सुवेदी:२०५६)। हिन्दू धर्मशास्त्रमा विवाहको बारेमा एकै किसिमको परिभाषा नभए तापनि तिनीहरूको आशय र निष्कर्ष अनुसार समाजद्वारा स्वीकृत पद्धति अनुसार दाम्पत्य सम्बन्ध कायम गर्नु नै विवाह हो ।

यसरी समय र परिस्थिति अनुसार विभिन्न समाज तथा सम्प्रदायमा प्रचलित विवाह पद्धतिमा लामो समय अन्तरालमा धेरै परिवर्तनहरू हुँदै आएका छन् । विवाहरूपी सर्वव्यापक सामाजिक संस्थाको विकासक्रममा धेरै तत्वहरूले प्रभाव पारेका हुन्छन् । नेपाली समाज अहिले रूपान्तरणको क्रममा रहेको छ । कुनै पनि पुराना सामाजिक मूल्यमान्यताहरू, तौरतरिकाहरू, संस्कृतिहरू, नियमकानून तथा सिङ्गो सामाजिक संरचनाहरूमा पनि परिवर्तनका सङ्केतहरू देखिन थालेका छन् । विवाह संस्था पनि उक्त प्रभावबाट अछुतो रहन सकेको छैन । नेपाली समाजमा प्रचलित विवाह संस्थाको अध्ययन गर्ने क्रममा नेपाली समाजको प्रमुख र प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्दै आएका मुख्य जातिहरू ब्राह्मण र क्षत्रीहरूको विवाह पद्धतिमा आएका परिवर्तनहरू र ती परिवर्तन ल्याउन मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने कारक तत्वहरूको पहिचान गरी तिनीहरूले पारेको असरबारे अध्ययन गर्नु यो शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

१.२ समस्याको कथन

मानव समाजको उत्पत्तिको अवस्थामा विवाहरूपी संस्थाको कुनै अस्तित्व थिएन । मानिसलाई आफ्नो सुरक्षा तथा खानाको आवश्यकता पूरा गर्न एक अर्काको सहयोग आवश्यक पर्ने भएकोले समाजको सिर्जना भएको हो । अन्य जीवहरूको जस्तै मानिसको पनि जैविकीय आवश्यकताको रूपमा रहेको यौन क्रियाकलापलाई व्यवस्थित गर्न विवाह संस्थाको उत्पत्ति भएको हो । मानव विकासक्रममा विवाह संस्थामा धेरै परिवर्तन भएका छन् । सुरुको अवस्थामा रक्त सम्बन्धमा आधारित भएको विवाह पद्धतिमा परिवर्तन भएर समूह विवाह, बहुपति विवाह, बहुपत्नी विवाह हुँदै आजको एकल विवाह पद्धतिमा आइपुगेको हो । अबै पनि गुरुङ, मगर, राई जस्ता जनजातिहरूमा मामाकी छोरी विवाह गर्ने प्रचलन कायम रहेको भए पनि धेरैजसो समुदायमा नातेदारहरूको बीचमा हुने विवाहलाई वर्जित गरिँदै आएको छ । यसमा वैज्ञानिक तथ्य पनि रहेको छ । नाताभिन्न विवाह गर्दा एकै किसिमका जीनहरू सम्मिश्रण भई तिनीहरूबाट जन्मेका सन्तानहरूमा विभिन्न किसिमका विकृतिहरू देखिन्छन् । यसरी विकास क्रममा विवाह संस्थामा परिवर्तन हुँदा संसारका सबै समाजहरूमा एकैनासले भएका छैनन् । कुनै समाजमा थोरै समय अन्तरालमा धेरै परिवर्तनहरू भएका छन् भने कुनै समाजमा धेरै समयसम्म खासै परिवर्तन नभएको पाइन्छ ।

आधुनिक समयसम्म आइपुग्दा सुरुको यौनसाम्यवादी समाजको तुलनामा धेरै परिवर्तन भएका छन् । विश्वका विभिन्न ठाउँहरूमा भएका परिवर्तनहरू एक समाजबाट अर्को समाजमा प्रसारण हुने क्रममा नेपाली समाजमा पनि त्यसको प्रभावस्वरूप विवाह संस्कारमा धेरै परिवर्तनहरू भएका छन् । नेपाली समाज बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक भएकोले यहाँ समाज, धर्म, संस्कृति अनुसार विभिन्न किसिमका विवाह संस्कार रहेका छन् । नेपाली समाजमा प्रचलित ब्राह्मण-क्षत्रीहरूको विवाह संस्कारमा आएका परिवर्तनहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा विभिन्न जिज्ञासा उठ्नु स्वभाविक हो । यस अध्ययनको क्रममा निम्न प्रश्नहरूलाई शोध समस्याका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१. अध्ययन क्षेत्रमा भएका ब्राह्मण, क्षेत्री समूहमा अभ्यास भइरहेका विवाहका प्रकारहरू ?
२. अध्ययन क्षेत्रमा रहेका ब्राह्मण, क्षेत्री समूहको विवाह पद्धतिमा आएको परिवर्तन ?
३. ब्राह्मण, क्षेत्री समूहमा प्रचलित विवाह संस्कारमा परिवर्तन आउनुको कारणहरू ?

१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू

नेपाली समाजमा प्रचलित विवाह संस्कारमा आएका परिवर्तनहरूको अध्ययनमा यो शोधलाई केन्द्रित गरिएको छ । हिन्दु धर्म संस्कृतिमा आधारित ब्राह्मण, क्षत्रीहरूको विवाह संस्कारको अध्ययन गर्ने क्रममा यो अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

१. अध्ययन क्षेत्रमा रहेका ब्राह्मण, क्षेत्री समूहमा प्रचलित विवाह संस्कारको प्रकार र पद्धतिमा आएको परिवर्तन ।
२. अध्ययन क्षेत्रमा रहेका ब्राह्मण, क्षेत्री समूहको विवाह संस्कारमा परिवर्तन आउनुको कारणहरू

१.४ अध्ययनको औचित्य

आज विश्वका विभिन्न समाजहरू आधुनिकताको दिशातर्फ द्रुत गतिमा परिवर्तन भइरहेका छन् । त्यसैले वर्तमान समयसम्म संसारभरिका समाजमा पाइने विवाहरूपी सामाजिक संस्थाको स्वरूपमा पनि अनेकौँ परिवर्तन भएको पाइन्छ । त्यस्ता परिवर्तनका कारक तत्वहरू धेरै हुन सक्छन् । जस्तै : औद्योगीकरण, सहरीकरण, शिक्षाको प्रचारप्रसार, पाश्चात्य सांस्कृतिक विचारको प्रभाव, सञ्चार माध्यमको बढ्दो प्रभाव, नयाँ प्रकारका

विवाह सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था, राज्यको कार्यक्षेत्रको विस्तार, धार्मिक प्रभावमा आएको कमी, विश्वमा चलेको महिला आन्दोलन र महिलाको आर्थिक स्वतन्त्रता तथा अन्य सामाजिक र आर्थिक कारणहरूले गर्दा परम्परागत विवाह प्रथामा अनेकौं परिवर्तनहरू आएका छन् । पछिल्ला हजारौं वर्षहरूमा विवाह संस्थामा जति परिवर्तन भएका छन्, त्यो भन्दा बढी परिवर्तनहरू विगतका सय वर्षहरूमा भएका छन् । यसले गर्दा विवाहको परम्परागत स्वरूपमा परिवर्तन आई नयाँ परम्पराहरूको थालनी हुँदै गएको छ ।

विश्वमा भएको विज्ञान र प्रविधिको तीव्र विकासले गर्दा हरेक क्षेत्र प्रभावित हुँदै गइ रहेको छ । विश्वको एउटा कुनामा उत्पत्ति भएका सांस्कृतिक परिवर्तनहरू एउटा समाजबाट अर्को समाजमा प्रसारण हुन धेरै समय लाग्दैन । नेपाली समाज पनि हाल यसको प्रभावबाट अछुतो रहेको छैन । विश्वमा आएको सूचना प्रविधिको विकास, बदलिँदै गएका प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यताको प्रभावले नेपाली समाज सङ्क्रमण कालीन अवस्थामा रहेको छ । यसको प्रभाव अन्य क्षेत्रजस्तै विवाह संस्थामा पनि परेको छ । यी विभिन्न तत्वहरूले नेपाली विवाह परम्परामा कस्तो प्रभाव पारेका छन् भनेर अध्ययन गर्नु आवश्यक छ ।

नेपाली समाज विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी र बहुसांस्कृतिक भएको हुनाले यसमा विभिन्न प्रथाहरू प्रचलनमा छन् र तिनीहरूमा तीव्र दरले परिवर्तन भइ रहेको छ । नेपाली समाजमा प्रचलित विभिन्न धर्म, संस्कृति, मूल्य मान्यता, रीतिरिवाज र संस्कारहरूमा आएको परिवर्तनहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा नेपालका प्रमुख जातीहरू ब्रह्मण, क्षत्रीहरूको विवाह संस्कारमा आएका परिवर्तनहरू र त्यसका कारक तत्वहरूको खोजी गरी अध्ययन गर्न आवश्यक छ । यसको लागि मकवानपुर जिल्ला हेटौँडा उपमहानगरपालिका अन्तर्गत वडा नं. २९ मा बसोबास गर्ने ब्राह्मण, क्षत्रीहरूको वस्तीलाई छनौट गरिएको छ । नेपाली समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने अध्ययन क्षेत्र पनि विस्तारै ग्रामीण परिवेशबाट सहरीकरणतर्फ अगाडि बढ्ने क्रममा रहेको छ । विभिन्न कारक तत्वहरूले त्यहाँ प्रचलित विवाह परम्परालाई कस्तो प्रभाव पारेका छन् भनेर अध्ययन गर्न आवश्यक भएकोले यो अध्ययन तिनै विषयमा केन्द्रित छ ।

१.५ अध्ययनको संगठन

अध्याय एकमा परिचय शीर्षक अन्तर्गत १.१ अध्ययनको परिचय र विभिन्न समाजशास्त्रीहरूले विवाह सम्बन्धमा दिएका परिभाषा समेटिएको छ । त्यसैगरी १.२

समस्याको कथन १.३ मा अध्ययनको उद्देश्य, १.४ मा अध्ययनको औचित्य र १.५ मा अध्ययनको संगठन सम्बन्धी जानकारी दिइएको छ ।

अध्याय दुईमा साहित्य समीक्षा अन्तर्गत २.१ सैद्धान्तिक समीक्षामा सामाजिक, साँस्कृतिक परिवर्तन सम्बन्धी अवधारणा र विवाह उत्पत्ति र परिवर्तन सम्बन्धी सिद्धान्त तथा दृष्टिकोण, २.२ नेपालका ब्राह्मण क्षेत्री समूहको परिचय २.३ ब्राह्मण क्षेत्री समूहमा प्रचलित विवाह संस्कारका प्रक्रियाहरु २.४ पूर्व साहित्यको समीक्षा २.५ नेपाली समाजमा प्रचलित विवाह संस्थामा आएका परिवर्तनहरु २.६ विवाह संस्कारमा परिवर्तन ल्याउने कारक तत्वहरु उल्लेख ।

अध्याय तीन अनुसन्धान विधि अन्तर्गत ३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट र यसको औचित्य ३.२ अनुसन्धान ढाँचा, ३.३ तथ्यांकको प्रकृति र श्रोतहरु ३.४ समग्रता र नमुना छनौट विधि, ३.५ तथ्यांक संकलन विधि, ३.६ तथ्यांकहरुको विश्वसनीयता र प्रमाणिकता, ३.७ तथ्यांकहरुको प्रशोधन प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण प्रक्रिया, ३.८ अध्ययनको सीमा सम्बन्धि जानकारी दिइएको छ ।

अध्याय चारको ४.१ उत्तरदाताको जनसाङ्ख्यिक संरचना अन्तर्गत ४.१.१ जातीय संरचना, ४.१.२ लैङ्गिक अवस्था, ४.१.३ उमेरगत अवस्था, ४.१.४ शैक्षिक अवस्था, ४.१.५ पेसागत अवस्था, ४.१.६ धार्मिक अवस्था, ४.१.७ आमदानीको स्रोत र ४.१.८ पारिवारिक संरचना उल्लेख छ ।

अध्याय पाँचमा ब्राह्मण-क्षेत्री समूहको विवाह संस्कारमा आएका परिवर्तनहरु अन्तर्गत ५.१ विवाहका तरिका र यसमा आएका परिवर्तनहरु, ५.२ विवाह गर्ने उमेरमा भएको परिवर्तन ५.३ विवाहको विधि विधानमा आएका परिवर्तनहरु, ५.५ अन्तरजातीय विवाहको चलनमा भएका परिवर्तनहरु, ५.६ दाइजोको चलनमा भएका परिवर्तनहरु, ५.७ विवाहको भोज भतेरको तरिकामा आएका परिवर्तनहरु, ५.८ पूनः विवाहको अवस्था, ५.९ जोडी छनौट प्रक्रियामा आएका परिवर्तनहरु, ५.१० विधुवा विवाहमा आएका परिवर्तनहरु, ५.११ विवाह गर्ने भौगोलिक क्षेत्रमा आएका परिवर्तनहरु, ५.१२ विवाह सम्पन्न गर्ने स्थानमा भएका परिवर्तनहरु र विवाह गर्ने समयमा आएका परिवर्तनहरु सम्बन्धी जानकारी दिइएको छ ।

अध्याय छ मा सारांश तथा निष्कर्ष शिर्षक अन्तर्गत ६.१ मा सारांश र ६.२ मा निष्कर्ष सम्बन्धी उल्लेख गरिएको छ ।

अध्याय-दुई

साहित्य समीक्षा

२.१ सैद्धान्तिक समीक्षा

२.१.१ सामाजिक, साँस्कृतिक परिवर्तन सम्बन्धी अवधारणाहरू

परिवर्तन प्रकृतिको नियम हो । आज भएको कुरा भोलि फरक हुनेछ । सामाजिक संरचनामा निरन्तर परिवर्तन भइरहेको हुन्छ, यो कहिल्यै रोकिँदैन । परिवार, धर्मजस्ता सामाजिक संस्थाहरूमा पनि निरन्तर परिवर्तन आइरहेको छ । “यो सत्य हो कि समाज सदा परिवर्तन भइरहेको छ र यसले समयान्तरालमा धेरै नयाँ अवस्थाहरू सिर्जना गरेको छ ।” १द्यजगकजवल बलम क्वअजमभखव, दृण्ड० परिवर्तनशीलता समाजमा जहाँसुकै हुन्छ । परिवर्तन भनेकै पुरानो समाज र सामाजिक सम्बन्धको अवसान र नयाँको जन्म वा निर्माण हो । यसकै निरन्तरता र निरन्तरताको निर्माणमा व्यक्तिको कर्म नै इतिहासको निरन्तरता हो । सबै कालका सबै व्यक्ति, समाज र सामाजिक सम्बन्ध ऐतिहासिक रूपले निर्माण हुन्छन्, सबै मानव जनिता हुन्छन् । ‘समाजको परिवर्तनशीलता र नवीनताको जन्म र वयस्कता अन्य क्षेत्रमा पनि देख्न, सुन्न र बोध गर्न पाइन्छ । समाज र सामाजिक सम्बन्धबारे सबैभन्दा आम सत्य यिनको परिवर्तनशीलता नै हो (मिश्र, २०६७) ।

यहाँ ‘परिवर्तन’ शब्दले कुनैपनि चिज या वस्तुमा समयान्तरालमा आउने फरकपन भन्ने बुझिन्छ । ‘त्यसैले सामाजिक परिवर्तन भन्नाले समयान्तरालमा सामाजिक प्रक्रिया वा सम्बन्धमा आउने परिवर्तन भन्ने बुझिन्छ ।’ (द्यजगकजवल बलम क्वअजमभखव, दृण्ड) ‘सामाजिक परिवर्तन भन्नाले मानिसको व्यवहार, सामाजिक सम्बन्ध वा सामाजिक बनावटमा समयको क्रममा आउने परिवर्तन हो १अभक्त६, दृण्ड० ।

सामाजिक परिवर्तनलाई धेरै समाजशास्त्रीहरूले विभिन्न किसिमले परिभाषित गरेका छन् । गिलिन र गिलिनका अनुसार ‘सामाजिक परिवर्तन जीवनको स्वीकृत रीति एवम् परम्परामा आउने परिवर्तन हो चाहे, त्यो भौगोलिक अवस्थितिमा होस् वा साँस्कृतिक साधनहरूमा तथा जनसङ्ख्याको बढोत्तम होस् वा विचारधारामा अथवा समूहभिन्न प्रसार वा आविष्कारले ल्याएको होस् १द्यजगकजवल बलम क्वअजमभखव, दृण्ड० ।

त्यस्तै जेनसेनका अनुसार “सामाजिक परिवर्तन मानिसको गराइ र सोचाइको तरिकामा आउने परिवर्तन हो १द्यजगकजवल बलम क्वअजमभखव, दृण्ड० ।

सामाजिक परिवर्तनका तह र आयाम कार्यकारण सम्बन्धमा गाँसिएका हुन्छन् । एक तहमा भएको परिवर्तन अर्को तहको परिवर्तनको कारण बन्छ । “व्यक्तिमा भएको परिवर्तनको छाल परिवार, समुदाय हुँदै मुलुक र विश्वमा ठोकिन्छ र तिनको पुनर्गठनमा परिणत हुन्छ । त्यस्तै मुलुक र विश्वमा भएका परिवर्तनको छाप विभिन्न तह हुँदै व्यक्तिमा पर्छ अनि व्यक्ति पुनर्गठित हुन्छ । समाज पुनर्गठन हुने तर यसको छाप समाजमा, समाजका विभिन्न तहमा नपर्ने भन्ने पनि हुँदैन, किनभने व्यक्ति र समाज अन्योन्याश्रित छन् (मिश्र, २०६७) ।

सामाजिक परिवर्तनका निश्चित विशेषताहरू हुन्छन् । यो सार्वभौम प्रक्रिया हो, प्रत्येक समाजमा पाइन्छ । कुनै पनि समाज स्थिर रहँदैन । सामाजिक परिवर्तन समूहमा हुने परिवर्तन हो । सामाजिक परिवर्तनको दर प्रत्येक समुदायमा एकै किसिमको हुँदैन, समाजपिच्छे, यसको दरमा विभिन्नता पाइन्छ । सामाजिक परिवर्तन निश्चित नियमको आधारमा हुन्छन् । सामाजिक परिवर्तनलाई यसरी नै हुन्छ भनेर भविष्यवाणी गर्न सकिँदैन । समाजको एउटा तत्वमा आएको परिवर्तनले अर्को तत्वलाई असर गरेको हुन्छ र यो सम्बन्ध विभिन्न तत्वहरूबिच सिक्री जस्तै हुन्छ । समाजका विभिन्न तत्वहरूको अन्तरक्रिया स्वरूप परिवर्तन आउँछ । सामाजिक परिवर्तन हुँदा एउटा प्रचलित परम्परालाई अर्को प्रचलित तरिकाले विस्थापन गरेको हुन्छ । पहिला प्रचलित टाँगालाई अटोमोबाइलले, पुराना औषधी प्रयोग गर्ने विधिलाई नयाँ विधिले र तानाशाही व्यवस्थालाई प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाले विस्थापन गरेका छन् ।

वर्तमान समयमा नेपालमा राजनैतिक परिवर्तनका साथै परिवारको आयतन, संरचना, जीविकोपार्जनको आधार लगायत परिवारभित्रको अन्तरसम्बन्धमा पनि महत्वपूर्ण परिवर्तन आएको छ । परिवारका सदस्यहरू बिचको सम्बन्धमा उल्लेख्य परिवर्तन आएको र आउँदै छ । यसरी व्यक्ति-व्यक्तिका बिच वा परिवार-परिवारका बिचमा हुँदै आएको परिवर्तनले सामाजिक परम्परा, संस्कार, मूल्य र मान्यताहरूमा पनि परिवर्तन आइरहेको छ । नेपाली समाजमा समयक्रममा विवाह संस्कारहरूमा पनि धेरै परिवर्तनहरू देख्न र अनुभव गर्न पाइएको छ । “बहुपति र बहुपत्नी प्रथा, संयुक्त एवम् एकल परिवार, ठूलो र सानो परिवार, प्राकृतिक र नियोजनको परिवार, भन्डै पारपाचुके हुनै नसक्नेदेखि पारपाचुके प्रधान परिवार हामीले देखेका वा भोगेका छौं (मिश्र, २०६७) ।

२.१.२ साँस्कृतिक परिवर्तन सम्बन्धी अवधारणाहरू

मानवले गर्ने फरक फरक व्यवहारको बारेमा जब केही महत्वपूर्ण धारणाहरूलाई सैद्धान्तिक रूप दिइयो तब मानव संस्कृतिलाई व्याख्या गर्ने सिद्धान्तविद्हरूले तिनीहरूको लामो क्षेत्र अनुभवको आधारमा तथा विभिन्न कृतिहरूको आधारमा व्याख्या गर्न थाले । संस्कृतिको परिभाषा मानवशास्त्रीय तरिकाले सबैभन्दा पहिला व्याख्या गर्ने व्यक्ति टेलर हुन् । उनले आफ्नो प्रसिद्ध कृति आदिम संस्कृति (१८४९) मा मानव संस्कृति वा सभ्यतालाई व्यापक आधारमा व्याख्या गर्दै परिभाषित गरेका छन् । उनका अनुसार “संस्कृति त्यो सम्पूर्ण जटिलता हो जसमा मानिसले सामाजिक प्राणीका हैसियतले आर्जन गरेका ज्ञान, सिप, विश्वास, नैतिकता, कानून, रीतिरिवाज र अन्य क्षमता र व्यवहार समावेश हुन्छन् ।” १९जब, ऋहृहृ० यस परिभाषाले संस्कृतिको सैद्धान्तिक व्याख्यालाई फड्को मार्न महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्यायो जसले संसारका सबै संस्कृतिकर्मीलाई आकर्षित गर्‱यो (भा, २००५) ।

संस्कृतिलाई विभिन्न संस्कृतिकर्मीहरूले (मानवशास्त्रीहरूले) विभिन्न किसिमले परिभाषित गरेका छन् । मकाइवरका अनुसार “हाम्रो व्यक्त गर्ने प्रवृत्ति, बस्ने, सोच्ने, यौन क्रियाकलाप गर्ने ढाँचा, साहित्य, धर्म, सिर्जना तथा मनोरञ्जन गर्ने क्रिया संस्कृति हो ।” १९जबजबल बलम क्वअजमभखव, दृण्ड० ।

संस्कृतिको पारम्परिक परिभाषामा संस्कृतिभित्र धर्म, संस्कार, चाडवाड, जात्रा आदिमात्र समावेश गरिएको पाइन्छ । आजकल संस्कृतिको व्यापक परिभाषा गर्ने परिपाटी सबल बन्दै गएको छ । समाजमा व्यक्ति, परिवार, समुदाय, राष्ट्र, वर्ग र अन्य सङ्गठनका सम्बन्ध केलाउने तरिका नै संस्कृति हो । समाजका मुख्य पाटाहरू अर्थतन्त्र, राजनीति र संस्कृतिविचको अन्तरसम्बन्ध नै संस्कृति हो । समाजको वृहत्तर तहको एकाइ होस् वा सानो तहको हरेक तहमा गरिने श्रम, सद्भाव र सङ्घर्षको प्रणाली बन्ने सोचका खाका सङ्गठनको चरित्र आदिमा समेत संस्कृति निहित हुन्छ । “हामी कुन तवरले सोच्छौं, सङ्गठित हुन्छौं, सङ्घर्ष गर्छौं, सद्भाव राख्छौं, काम गर्छौं भन्नेमा पनि संस्कृति निहित छ । हाम्रो कल्पना गर्ने र सपना देख्ने प्रक्रियामा समेत संस्कृति निहित छ । संस्कृतिविना कल्पना पनि हुँदैन, अर्थतन्त्र पनि हुँदैन । संस्कृति र राजनीतिको सम्बन्ध पनि अन्योन्याश्रित हुन्छ (मिश्र, २०६७) ।

समाजमा रहेका विभिन्नता, असमानता र यी दुईविच हुने अन्तर्क्रिया र द्वन्द्वले साँस्कृतिक अन्तरविरोध सिर्जना गर्दै साँस्कृतिक परिवर्तनको ढोका खोलेका हुन्छन् । बाहिरी

संस्कृतिसँग पनि अन्तरविरोध रहन्छ र यसले आन्तरिक संस्कृतिलाई परिवर्तन ल्याउँछ । यसका साथै अर्थतन्त्र र राज्यसत्ता वा राज्यव्यवस्थामा भइरहेका परिवर्तनले संस्कृतिलाई परिवर्तन गर्दछन् । अर्थतन्त्र र राजनीति तुलनात्मक रूपमा छिटो छिटो फेरिने र संस्कृति ढिलो फेरिने मान्यता रहेको पाइन्छ । कुनै ऐतिहासिक काल वा क्षेत्र वा मुलुकमा छिटो, कुनै मुलुकमा कुनै बेलामा त्यो परिवर्तनको प्रक्रिया ढिलो हुन्छ । “राजनीति र अर्थतन्त्र परिवर्तन गर्न लाग्ने समूह बढी सङ्गठित भएर सङ्घर्षमा अगाडि आएमा परिवर्तन अनायस सफल वा विफल भएको देखिन्छ । कुनै पनि परिवर्तन अनायसै हुँदैन, त्यसको विजारोपण मार्क्सको शब्दमा लामो समय अगाडिदेखि नै भइरहेको हुन्छ (मिश्र, २०६७) ।

२.१.३ विवाह उत्पत्ति र परिवर्तन सम्बन्धी सिद्धान्तहरू

विवाहरूपी संस्थाको उत्पत्ति कहिले र कसरी भयो भन्ने बारेमा विभिन्न समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरूले फरक-फरक सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरेका छन् । परिवार र विवाह संस्था एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित छन् । यसैले विवाह र परिवार मानव संस्कृतिका प्रारम्भिक संस्थाहरू मानिन्छन् र तिनीहरूको उत्पत्ति सिद्धान्त पनि एकआपसमा सम्बन्धित रहेका छन् । विवाह उत्पत्ति सिद्धान्तहरूलाई संक्षेपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

क) मोगर्नको विवाह उत्पत्ति सिद्धान्त

मोगर्नका अनुसार मानव समाजको सुरुमा यौन स्वच्छता वा यौन साम्यवाद, पत्नी साटासाट, पत्नी आतिथ्य आदि प्रथाहरू समाजमा प्रचलित थिए । कतिपय उत्सव र पर्वहरूका समाजमा यौन स्वच्छता कायम थियो । मोगर्नले समरक्त विवाह, समूह विवाह, सिन्डास्मीयन विवाह, पितृसत्तात्मक विवाह र एकलगामी विवाह गरी पाँचचरणमा विवाहको उत्पत्ति र विकास भएको बताएका छन् ।

ख) वेस्टरमार्कको विवाह उत्पत्ति सिद्धान्त

वेस्टरमार्कले आफ्नो प्रसिद्ध कृति मानव विवाहको इतिहासमा एक विवाह सिद्धान्तलाई अगाडि सारेका छन् । डार्विनले भनेको एक विवाह प्रथा पुरुषको हैकम र इर्ष्याबाट सिर्जना भएको भन्ने कुरालाई समर्थन गर्दै “पुरुषको यो एकाधिकारलाई समाजले स्वीकार गरेपछि एक विवाह प्रथा समाजमा प्रचलनमा आएको हो” (क्षेत्री, रायमाभी, २०६१) उनका अनुसार आदिम युगदेखि चलनचल्तीमा आएको यो विवाह पद्धति सबै

युगहरूमा चलिरह्यो र अहिले पनि कायम छ । यो पद्धति मानिसमा मात्र नभएर पशुपक्षीहरूमा समेत देख्न पाइन्छ ।

ग) वेकोफेनको विवाह उत्पत्ति सिद्धान्त

वेकोफेनका अनुसार आदिम युगमा विवाह संस्थाको कुनै अस्तित्व थिएन । मानिसको भरणपोषण प्रकृतिमाथि पूर्ण आश्रित हुँदा जीवन कठोर र संघर्षपूर्ण थियो । पुरुषको तुलनामा स्त्रीहरू कमजोर र अशक्त हुनाले जन्मेका बालिकाहरूको हत्या हुन्थ्यो । यसले महिलाको संख्यामा कमी आयो र बहुपत्नी प्रथाको चलन चल्यो । समय बित्दै जाँदा कृषिको विकास भयो र जीवन कम कठिनाइपूर्ण हुँदै गयो । महिला हत्या हुन छाडे र कृषिको लागि धेरै मानिसको आवश्यकता हुँदा बहुपत्नी प्रथा चल्यो । पछि महिलाले आफ्नो हक अधिकारको लागि संघर्ष गर्न थालेपछि सामाजिक न्याय र नैतिक विचारले एक विवाह चलनचल्तीमा आएको हो ।

यसरी विवाह विकासक्रमको व्याख्या र विश्लेषण गर्ने विषयमा मानवशास्त्री तथा समाजशास्त्रीहरूमा एकमत पाइँदैन । विवाहको उत्पत्ति प्राग् ऐतिहासिक कालबाट भएकोमा भने सबै एकमत छन् । विवाह पहिलाजस्तो अहिले पनि प्रचलनमा छ तर पहिला जस्तो थियो अहिले त्यो रूपमा छैन । विवाहका कारक तत्वहरू समाज अनुसार फरक-फरक छन् । यौन इच्छाको सन्तुष्टि, प्रजननको आवश्यकता, सन्तानको लालनपालन र पारिवारिक आर्थिक आवश्यकताहरूको परिपूर्तिका लागि नै विवाहरूपी संस्थाको उत्पत्ति भएको हो ।

२.१.४.

विवाह उत्पत्ति सम्बन्धी दृष्टिकोणहरू

समाजमा विवाहरूपी संस्थाको उत्पत्ति कसरी हुनुपर्ने भन्ने सम्बन्धमा पनि विभिन्न दृष्टिकोणहरू रहेका छन् । समाजको विकासक्रमलाई व्याख्या र विश्लेषण गर्ने विभिन्न उपागममध्ये विवाह संस्थाको उत्पत्ति र परिवर्तनलाई अध्ययन गर्ने द्वन्द्ववादी उपागमलाई यहाँ मुख्य रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

विवाह संस्थाको उत्पत्तिबारे द्वन्द्ववादी दृष्टिकोण

मोर्गनका अनुसार आदिम अवस्थामा एउटा जातिभित्र स्वच्छन्द यौन सम्बन्ध प्रचलित थियो । “प्रत्येक स्त्रीमाथि प्रत्येक पुरुषको र प्रत्येक पुरुषमाथि प्रत्येक स्त्रीको समान रूपले अधिकार रहन्थ्यो ।” (एन्नेल्स, १९८६) सबै जङ्गली जातिहरू र वर्वरयुगको निम्न, मध्यम तथा उन्नत चरणमा रहेका सबै जातिहरूमा स्त्री स्वतन्त्र मात्र थिइन् ठूलो आदर र

सम्मानको पात्र पनि थिइन् । घरमा नारीको आधिपत्य रहेको साम्यवादी कुटुम्ब प्रणाली समेत रहेको थियो । त्यतिबेला आमालाई मात्र जन्मदाता मानिन्थ्यो र वंश आमाको अनुसार चल्थ्यो । जीवनका आर्थिक आधारहरूको विकासको फलस्वरूप आदिम साम्यवादी व्यवस्थाको पतन तथा जनसङ्ख्याको घनत्व वृद्धिको फलस्वरूप परापूर्व कालदेखि चल्दै आएको नारी र पुरुषबिचको सम्बन्धमा पनि परिवर्तन हुँदै आयो । “एकमात्र पुरुषसँग अस्थायी वा स्थायी विवाह गर्ने अधिकारलाई मुक्तिको रूपमा माग गरे ।”(एन्गेल्स, १९८६) ।

मातृसत्ताको पतन नारीजातिको ऐतिहासिक स्तरको पराजय भएको पाइन्छ । यसपछि पतिले घरमा शासनको बागडोर लिने र नारीलाई अधिकारबाट च्युत गरी दासीको व्यवहार गर्न थालियो । पितृसत्तात्मक परिवारको स्थापना बहुपत्नी प्रथाबाट भयो र यो चलन दासप्रथामा प्रचलित थियो । बहुपत्नी प्रथा धनीहरू र ठूला सामन्तहरूको विशेष अधिकारको रूपमा रहेको थियो । किनभने दासीहरू सबै सामन्तका श्रीमती हुन्थे भने साधारण मानिसका एउटा मात्रै श्रीमती हुन्थे । प्राचीन कालमा सभ्य एवम् विकसित जनतामा चलेको एकनिष्ठ विवाहको उत्पत्ति प्रेमको आधारमा नभै आर्थिक कारणहरू सामूहिक स्वामित्वमाथि निजी स्वामित्वको विजयमा आधारित थियो । “एकनिष्ठ विवाह इतिहासमा पुरुष र नारीको पारस्परिक मिलनको लागि सहमतिको रूपमा नभई नारीमाथि पुरुषको आधिपत्यको रूपमा र त्यसबेलासम्म देखानपरेको अन्तरविरोधको रूपमा प्रकट भएको हो (एन्गेल्स, १९८६) ।

“सभ्यताले जन्माएका सबै कुरा द्वन्द्वपूर्ण र विरोधाभासपूर्ण भएजस्तै एकलविवाहबाट प्राप्त परिणाम पनि द्वन्द्वपूर्ण नै रहेको हुन्छ (एन्गेल्स, १९८६) । करिब तिन हजार वर्ष पुरानो एकल विवाहको अन्तिम नतिजाले एकल परिवारको उत्पत्तिलाई प्रतिबिम्बित गरेको छ । जहाँ पुरुष र नारीको अन्तरद्वन्द्व स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । वर्तमान समयमा धनी वर्गमा लोग्नेले पैसा कमाउँछ, परिवारको पेट पाल्ने गर्दछ, त्यसले गर्दा परिवारमा उसको आधिपत्य चल्दछ । पुरुष परिवारको बुर्जुवा हो भने महिला सर्वहारा हो । यसरी विवाह संस्थाको उत्पत्ति र विकासक्रममा महिला र पुरुषको बिचमा सामाजिक र आर्थिक द्वन्द्वले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । आधुनिक परिवारमा पत्नीमाथि पतिको आधिपत्यको विशिष्ट चरित्र र दुवैमा हुने सामाजिक समानता त्यतिबेलामात्र स्थापित हुन्छ जतिबेला कानुनी रूपमा पूर्ण समान हुन्छन् । प्रेममा आधारित विवाह त्यसै बेला मात्र नैतिक हुन्छ जति बेलासम्म

पारस्परिक प्रेम कायम हुन्छ । समाज विकासको क्रममा उत्पत्ति भएको विवाह संस्थामा उत्पादन सम्बन्धमा आएको परिवर्तनले धेरै परिवर्तनहरू सिर्जना गरेको छ ।

नेपाली समाजमा प्रचलित विवाह पद्धतिहरू

नेपाली समाज बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक देश भएकोले यहाँ विवाह पद्धतिमा पनि धेरै विविधताहरू पाइन्छन् । यस्ता विविधताहरू यहाँ शदियौंदेखि रहिआएका छन् । (खतिवडा, २००८) विभिन्न जातजाति, धर्म, सम्प्रदाय मिलेर बनेको सिङ्गो नेपाली समाजमा हिन्दू धर्मसंस्कृतिको प्रभाव बढी परेको छ । यस्तो हुनुको मुख्य कारण हिन्दूकरणको प्रक्रिया हो । पृथ्वीनारायण शाहले यसलाई असली हिन्दूस्तान भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (विष्ट, २००५)।

हिन्दू धर्मको अवधारणा अनुसार विवाह एक धार्मिक संस्कार हो जसको अभावमा लोग्नेस्वास्तीको जीवन अपूर्ण हुन्छ । लोग्नेस्वास्तीको सम्बन्धलाई जन्मजन्मान्तरको मानिन्छ । “वेद अनुसार स्त्री र पुरुषको सम्बन्धलाई मांसमांस र अस्थिअस्थिको सम्बन्धको रूपमा लिएकोले प्राचीन समयदेखि नै विभिन्न किसिमका विवाह पद्धतिहरू कायम थिए ।” (सुवेदी, २०५६) हिन्दू धर्मशास्त्र अनुसार, ब्रह्म विवाह, दैव विवाह, आर्ष विवाह, प्रजापत्य विवाह, असुर विवाह, गान्धर्व विवाह, राक्षस विवाह र पैशाच विवाह गरी आठ किसिमका विवाह पद्धतिहरू कायम थिए । उल्लेखित विवाहमध्ये सुरुका चार किसिमका विवाहहरू समाजमा लोकप्रिय थिए ।

नेपालमा विभिन्न विवाह पद्धतिहरू कायम छन् । यी मध्येको एउटा पद्धति हो ‘मागी विवाह’ जसलाई परिवार र नजिकका नातागोताद्वारा रचित र संरक्षित विवाह पद्धति भन्न सकिन्छ । त्यस्तै अर्को विवाह पद्धति हो ‘प्रेम विवाह’ पद्धति जुन विवाह गर्ने केटा र केटीको इच्छा अनुसार हुन्छ । यी विवाह पद्धतिका साथै अन्य विशिष्ट पद्धतिहरू पनि कायम छन् । जस्तै जारी विवाह, विधवा-विधुर विवाह, बाल विवाह, श्रृखलायुक्त विवाह, बहुविवाह (बहुपति र बहुपत्नी), एकल विवाह, क्रमबद्ध एकल विवाह आदि । “विभिन्न पद्धतिका आ-आफ्नै छुट्टै परिवेश छन् तर यी पछिल्ला कोटीका विवाह समेत कि त मागी विवाह पद्धति अनुसार हुन्छन् कि त प्रेम विवाह पद्धति अनुसार पर्दछन् (मिश्र, २०६७) ।

२.२ नेपालका ब्राह्मण-क्षेत्री समूहको परिचय

ब्रह्मण, क्षत्री नेपालभरि फैलिएर रहेका सबैभन्दा प्रख्यात जातहरू हुन् किनभने यिनीहरू नेपालको हिमालदेखि तराईसम्म र मेचीदेखि महाकालीसम्म हरेक क्षेत्रमा पाइन्छन् । “नेपालभरि यत्तिकै व्यापक रूपमा फैलिएर बसेको अरू कुनै जात वा वर्ग छैनन् ।” (विस्ट, २००५)। आधुनिक नेपालको निर्माण गर्न र देशको राजनैतिक, सामाजिक र धार्मिक क्रियाकलापमा यिनीहरूको निर्णायक भूमिका रहेको छ । आधाभन्दा बढी ब्रह्मण, क्षत्रीहरूको बसोबास पश्चिम पहाडमा रहेको छ भने बाँकी नेपालका सम्पूर्ण भूभागमा छरिएर रहेका छन् । तराईमा भने यिनीहरू अल्पसङ्ख्यामा रहेका छन् ।

पश्चिम एशियाबाट आई भारतको पञ्जाव र त्यसपछि गङ्गाको फाँटमा पुगेर वैदिक र पौराणिक हिन्दू धर्म तथा संस्कृतिको विकास गर्ने आर्यहरू खसका पुर्खाहरू थिए । आजभन्दा तीनहजार वर्ष पहिला सिन्धु र गङ्गा नदीको फाँटमा हिन्दू धर्म र सभ्यताको विकास भएको अवस्थामा यिनीहरू भेडाबाखा र गाई पालेर दुःखी जीवन बिताउँथे । (विस्ट, २००५) बाह्रौँ शताब्दीतिर भारतका मुसलमानहरूले बसोबास, धार्मिक परम्परा तथा जीवनशैली नै भताभुङ्ग पारिदिएपछि ब्रह्मण क्षत्रीहरू नेपाल प्रवेश गरेका हुन् । उपाध्याय बाहुन, जैसी बाहुन, ठकुरी क्षत्री, खत्री क्षत्री र कुनै पनि जातमा परिणत नभएकाहरू पुराना खसहरूको नामलाई मतवाली खस भन्न थालियो । त्यसपछि कर्णाली प्रदेशबाट पूर्वतिर बसाइँ सार्दै गएका ठकुरी र क्षत्रीहरूले खस परम्परा र शब्दलाई छोडे । “खस शब्द अपमानित भई चलनचल्तीबाट हराउन थाल्यो भने कर्णाली प्रदेशमा प्रयोग हुने खस शब्द पनि राम्रो इज्जत नपाइएको हुनाले कम प्रयोगमा ल्याइन्छ (विस्ट, २००५) ।

२.३ ब्राह्मण-क्षेत्री समूहमा प्रचलित विवाह संस्कारका प्रक्रियाहरू

बाहुन क्षेत्री समूहमा विहेवारी सामान्यतया आफ्नो जातभित्र मात्रै हुन्छ । पुस्ता जोड्न नसकिनेमा पनि दाजुभाइ भएकाले एउटै थरभित्र सामान्यतया विवाह गर्ने चलन छैन । ठकुरी र राणाहरूमा बाहेक अन्यमा मामाचेली फुपुचेला विवाह गर्ने चलन छैन । “यिनीहरूमा छोरीलाई ‘कन्यादान’ दिई विहे गरिदिँदा पुण्य मिल्दछ भन्ने विश्वास छ ।” (विस्ट, २००५) नेपालका ब्रह्मण, क्षत्रीहरू हिन्दू धर्मका अनुयायी हुनाले उनीहरूको विवाह परम्परा पनि हिन्दू धर्मबाट प्रभावित छ । हिन्दू धर्म अनुसार विवाह वंश परम्परा कायम राख्नको लागि अति आवश्यक छ । उचित तरिकाले विवाह गरेर व्यक्तिले देवऋण, ऋषि (गुरु) ऋण, पितृऋणबाट मुक्त भई मानवतालाई समृद्ध पार्न सहयोग गर्दछ ।

ब्राह्मण, क्षत्रीहरूको विवाह परम्परा तिनीहरूका पुर्खाहरूले अभ्यास गरेको परम्परा अनुसार हुन्छ । तीमध्ये विवाहको समयमा दुलाहाले दुलहीको सिउँदोमा सिन्दुर राखिदिने कुरा प्रमुख रूपमा आउँछ । यिनीहरू विभिन्न मूल्य, मान्यता र धार्मिक संस्कारहरूमा बाँधिएका छन् । समयको अन्तरालमा विवाह पद्धतिमा धेरै परिवर्तन आएका छन् र यसले लोग्नेमानिस र स्वास्नीमानिसको मात्र सम्बन्ध स्थापित नगरी पूरै भातृत्वको सम्बन्ध स्थापित गर्ने माध्यम पनि भएको छ । विवाहको हिन्दू संस्कारमा सर्वाधिक महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । साधारण परिस्थितिमा समाजका प्रत्येक व्यक्ति विवाह गरेर गृहस्थ जीवन बिताउने अपेक्षा गर्दछन् (सुवेदी, २०५६) ।

२.४ पूर्व साहित्यको समीक्षा

नेपालका ब्राह्मण, क्षत्री लगायत विभिन्न समूहको विवाह संस्कारको बारेमा विभिन्न अध्ययनहरू भएका छन् । यी अध्ययनका मुख्य-मुख्य भागहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गरिन्छ ।

प्रसिद्ध नारीवादी लेखिका शिथल बमलभतले नेपालको राजधानी नजिकै नारीकोटमा बसोबास गर्ने उच्च ब्रह्मण, क्षत्री परिवारका विविध पक्षहरूलाई आफूले प्रत्यक्ष अनुभव गरेर लेखेको अनुसन्धानात्मक पुस्तक 'स्वल्पभयगक धृष्यभक बलम क्वअचभम क्कतभचक मा ब्रह्मण, क्षत्री विवाह पद्धतिलाई विशेष ध्यान दिएर विश्लेषण गरेकी छन् । उक्त पुस्तकमा विवाहलाई मानिसको जीवनमा गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण संस्कारको रूपमा वर्णन गरिएको छ । ब्राह्मण, क्षत्री समूहमा केटा मानिसको ब्रतबन्धपछि र महिलाहरूको विवाह पश्चात मात्र सामाजिक आर्थिक, सांस्कृतिक उत्तरदायित्व बढ्ने गर्दछ । विवाहलाई दुई परिवार जोड्ने र नातेदारीको सिर्जना गर्ने माध्यमको रूपमा लिइएको छ । ब्राह्मण, क्षत्री समूहमा हुने विवाहका मुख्य रूपहरू ल्याइते विवाह (विधिविधान नपुऱ्याइ गरिने विवाह) र ब्याइते विवाह (विधिविधान पुऱ्याएर गरिने विवाह) हुन् ।

प्रसिद्ध मानवशास्त्री, प्राध्यापक चक्रज्योतिरजबद चव चन्क द्वारा लिखित 'स्वल्पभयगक या लभउवधि क्यअभतथ बलम ऋगतिगचभ भन्ने पुस्तकमा नेपाली समाजमा प्रचलित विभिन्न संस्कृतिहरूलाई विश्लेषण गरिएको छ । ब्रह्मण, क्षत्री समूहको परिचय खण्डमा नेपालका यी दुई जातको जनसङ्ख्या अधिक रहेको, आधुनिक नेपालको निर्माणमा निर्णायक भूमिका रहेको र यिनीहरूका सम्पूर्ण सांस्कृतिक गतिविधिहरू हिन्दू धर्मशास्त्रबाट निर्देशित रहेको उल्लेख

गरिएको छ । यस पुस्तकको पाँचौँ अध्यायमा नेपालका ब्रह्मण, क्षत्रीहरूको विवाह प्रक्रियाहरूको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । विवाह एउटा मुख्य र सर्वव्यापक संस्थाको रूपमा लिँदै यसलाई यौन क्रियाकलापको नियन्त्रण गर्ने, परिवारको स्थापना गर्ने, पितृ मोक्षको लागि पितृ ऋण तिर्न सन्तान उत्पादन गर्ने, श्रीमान् श्रीमतीलाई धार्मिक क्रियाकलाप गर्ने माध्यमको रूपमा लिइएको कुरालाई उल्लेख गरिएको छ ।

मधुसुदन सुवेदीद्वारा लिखित पुस्तक 'हिन्दू विवाहको इतिहास' (२०५६) को परिच्छेद छ मा नेपालमा प्रचलित हिन्दू विवाह पद्धति अन्तर्गत ब्राह्मण तथा क्षत्रीहरूको विवाह पद्धतिको बारेमा वर्णन गरिएको छ । हिन्दू धर्ममा विवाहलाई अत्यन्त ठूलो महत्व दिई विवाह नगरेको मान्छेलाई यज्ञहिन र सत्कर्ममा अयोग्य मानी निन्दा गरिने कुरा बताइएको छ । वैदिक कालमा विवाहलाई गृहस्थ प्रवेशको माध्यम मान्दै अध्ययन सकिएपछि कन्या केटीसँग विवाह गर्नुपर्ने उल्लेख छ । मनुस्मृतिमा उल्लेख आठ प्रकारका विवाहमध्ये वैदिक विधिद्वारा गरिने ब्रह्म विवाहको विधि वर्णन गरिएको छ । जसमा अभिभावकद्वारा वरवधुलाई सहमत गराएर मात्र वैवाहिक कार्यक्रम सुरु हुन्छ । वरपक्षका गुरु पुरोहित विद्वान्सहित अभिभावक गएर वधुलाई माग्दछन् । वधु पक्षबाट स्वीकार गरेपछि वैवाहिक कार्यक्रम सुरु हुन्छ ।

अमेरिकाको मिचिगन विश्वविद्यालयको जनसंख्या अध्ययन केन्द्रले सन् २००६ को अक्टोबर महिनामा प्रकाशन गरेको 'म्हखभयिऊभलतर्वा क्षमभवष्कि बलम अजबलनप्लन न्यमभकि या नवचचष्वनभ अध्ययन रिपोर्ट' नेपालको चितवन उपत्यकामा सन् २००३ मा गरिएको प्रत्यक्ष क्षेत्र अध्ययनमा आधारित छ । यो अध्ययनमा नेपालमा सञ्चालित विकासका मोडेलहरूले नेपालीहरूको विवाह पद्धतिमा पारेको असरबारे अध्ययन गरिएको छ । नेपालमा पहिला बालविवाह, मागीविवाह र बहुविवाह गर्ने प्रचलन थियो भने अन्तरजातीय विवाह, विवाह विच्छेदका र विधवा विवाह जस्ता कुराहरू गर्न पाइदैनथ्यो । यो अध्ययनबाट नेपालीहरूको ठूलो हिस्सा आधुनिक र विकसित समाजको जस्तै वैवाहिक क्रियाकलाप गर्न चाहन्छन् भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

२.५ नेपाली समाजमा प्रचलित विवाह संस्थामा आएका परिवर्तनहरू

नेपालमा धेरै जातजातिको बसोबास भएको भए पनि हिन्दू धर्म लामो समयसम्म राज्यको आधिकारिक धर्म मानियो । नेपाली समाजमा शताब्दीऔंसम्म हिन्दू धर्म अनुसारको विवाह पद्धतिलाई आधिकारिकता दिइयो । "विवाहलाई दुई व्यक्तिको सामान्य सम्बन्ध

भएपनि जन्मजन्मान्तरको सम्बन्धको रूपमा लिइयो । त्यसैले नेपाली समाजमा विवाहको छुट्टै धार्मिक, सामाजिक र संस्थागत इतिहास छ ९वाष्मि, न्जषचभ भत बं, दृण्ट० ।

हिन्दू जातिमा प्राचीन कालदेखि नै विवाहका अनेक रूप तथा भेद प्रचलित रहेका र रहँदै आएका छन् । यस्तो हुनुमा हिन्दू समाजमा जातीय बाहुल्यता नै हो भन्न सकिन्छ । प्रत्येक जाति, समुदाय र भिन्न सांस्कृतिक परम्परा बसिसकेपछि तिनका क्रियाकलाप र रीतिरिवाजमा परिवर्तन आउनु स्वभाविक नै हो । यसको अर्थ हिन्दू विवाहमा विविधता नैसर्गिक नै हो । आधुनिक कानूनको विकास हुनुभन्दा पहिला समाजको नियन्त्रण र निर्देशन रुढिवादी रीतिरिवाज र धार्मिक प्रावधानहरूले गरेका थिए । जसको अवशेष अहिले पनि देख्न सकिन्छ । “आधुनिक समाजको शक्तिको पृथक् स्पष्टता नभएपनि ऋषिमुनिहरूद्वारा रचित स्मृतिहरू, राजाज्ञा र प्रथाहरूलाई त्यसबेलाको समाजद्वारा अङ्गीकार गरेको कानूनको रूप थियो र यिनै कुराहरूले बिहेबारीलाई निर्देशित गरेका थिए (सुवेदी, २०५६) ।

वर्तमान समयसम्म संसारभरिका समाजमा पाइने विवाहरूपी सामाजिक संस्थाको स्वरूपमा अनेकौँ परिवर्तनहरू भएको पाइन्छ । कतिपय सामाजिक र आर्थिक कारणहरूले गर्दा परम्परागत विवाह प्रथामा अनेकौँ परिवर्तनहरू भएका छन् । “पछिल्ला हजारौँ वर्षहरूमा विवाह संस्थामा जति परिवर्तनहरू देखापरे त्यो भन्दा बढी परिवर्तन विगतका सय वर्षमा देखापरेको पाइन्छ । विवाहको परम्परागत स्वरूप विस्तारै लोप हुँदै जाँदैछ भने त्यो ठाउँमा विवाहका नयाँनयाँ स्वरूपहरू निर्धारण हुँदै गइरहेका छन् (क्षत्री, रायमाभी, २०६१)।

हिन्दू विवाहपद्धति जुन विभिन्न धार्मिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको छ त्यसको आधारभूत संरचनामा नै धेरै परिवर्तनहरू आएका छन् । यस्तो हुनुका मुख्य कारणहरूमा पश्चिमी संस्कृति र जीवनपद्धतिको प्रभाव तथा समयको आवश्यकताका बाध्यताहरू हुन् । “हिन्दू विवाह पद्धतिमा आएका परिवर्तनहरूका मुख्य पक्षहरूमा विवाह गर्नेपर्ने बाध्यता नहुनु, विवाहका विभिन्न नियमकानून तथा प्रविधिहरू तोडिँदै जानु, बालविवाहको विरोध हुनु तथा अवैधानिक घोषित गरिनु आदि मुख्य रहेका छन् (रेग्मी, १९९९)।

“त्यस्तै विवाह व्यक्तिगत चासोको विषय हुनु, विवाहको संस्कारात्मक स्वरूपमा परिवर्तन, विवाहको उद्देश्यमा परिवर्तन, निषेधहरू बाध्यात्मक नहुनु, वैवाहिक विधिहरूमा सरलीकरण हुनु, विवाहका नवीन पद्धतिहरू सिर्जना हुनु, जीवनसाथी रोज्ने र खोज्ने तरिकामा परिवर्तन, विधवा विवाह एवम् पुनर्विवाहमा वृद्धि, बाल विवाहमा कमी आदि जस्ता पक्षहरू विवाहरूपी सामाजिक संस्थामा देखापर्न गएका नयाँ परिवर्तनहरू हुन् (क्षत्री, रायमाभी, २०६१)।

नेपाली समाजमा चाँडै विवाह गर्ने चलन, मागी विवाह गर्ने चलन र बहुविवाह गर्ने चलनमा परिवर्तन आएको छ । नेपाली समाजमा पहिला अन्तरजातीय विवाह र विवाह विच्छेदको चलन थिएन तर अहिले यी कुराहरू सामान्य जस्तै भएका छन् । अहिले विवाह गर्न रुचाउने उमेरमा वृद्धि हुँदै गएको छ । अन्तरजातीय प्रभाव बढेको, सम्बन्ध विच्छेद र आफ्नो जोडी आफैं छनौट गर्ने चलनमा वृद्धि भएको छ । बहुविवाहलाई निषेध गर्ने चलनमा वृद्धि भएको छ । “नेपाली समाजमा धेरै परिवर्तनहरू भए पनि अझै पनि विवाह अभ्यासको बारेमा त्यति धेरै परिवर्तन आएको र आधुनिक, पारिवारिक प्रवृत्ति पाइँदैन ९वाष्मि, न्जष्चभ भत बर्, दृण्ट० ।

२.६ विवाह संस्कारमा परिवर्तन ल्याउने कारक तत्वहरू

विशेषतः सन् १९५० पछि नेपालमा सञ्चालित विकासात्मक क्रियाकलापमा मुख्यतः पश्चिमी देशहरूको योगदान मुख्य रूपमा रहेको छ, जसले जनसङ्ख्या वृद्धिलाई कम गर्न सहयोग गरेको छ । नेपालमा सञ्चालित सूचना प्रविधि, शिक्षा कार्यक्रमले महिला शिक्षामा वृद्धि, ढिलो विवाह गर्ने चलनमा वृद्धि, बालबालिकालाई बढी ध्यान दिने प्रवृत्ति बढेको छ । “पश्चिमी शिक्षाको प्रभावले युवाहरूमा प्रेम विवाह गर्ने चलनमा वृद्धि भएको छ । भारतीय तथा नेपाली फिल्मको प्रभाव, पाठ्यपुस्तक तथा रेडियो आदिले नेपाली जीवन पद्धतिमा प्रभाव पारेका छन् ९वाष्मि, न्जष्चभ भत बर्, दृण्ट० ।

नेपालमा हिन्दू धर्म मात्र मानिँदैन, त्यहाँ विभिन्न जातजातिहरू रहेका छन् र तिनीहरूका आ-आफ्नै मूल्य मान्यताहरू छन् । हिन्दू धर्म नमान्नेहरूले हिन्दूहरूले भन्दा बढी उमेरमा विवाह गर्दछन् । त्यस्तै तिनीहरूले छोराछोरीको विवाहमा कुनै प्रकारको हस्तक्षेप गर्दैनन् । मामाचेली, फुपूचेला, बहुपति विवाह तथा आफ्नो इच्छामा सानै उमेरमा पनि विवाह गर्न सक्छन् । तिनीहरूमा विधवा विवाह र सम्बन्ध विच्छेदमा कुनै रोकावट छैन । यसको प्रभाव हिन्दू विवाहमा परेको छ ।

आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक अवस्था एकआपसमा अनोन्याश्रित छन् । यिनीहरू स्थिर नभई परिवर्तनशील हुन्छन् । एकपक्षमा आएको अन्तरविरोध र परिवर्तनले स्वाभाविक रूपमा अर्को पक्षमा परिवर्तन ल्याउँछ । छोराहरू पैत्रिक स्वामित्वका उत्पादन साधनबाट विमुख हुँदै स्वतन्त्र वैयक्तिक रूपमा आफैं कमाउने भैं सके भने आफ्नो जग्गामा काम गर्ने होइन, भिन्नै पेसा गर्दछन् भने, बुहारीको चयनमा सासु-ससुराको बोलबाला रहने संस्कृति अवैधानिक बन्दै जान्छ । “बाबुआमाले सँगालेको जग्गा वा अन्य स्रोतबाटै जीवनयापन नगरेर अर्कै बाटो लिएपछि बाबुआमामाथिको निर्भरता त घट्ने नै भयो (मिश्र, २०६७)।

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधी

सामाजिक सम्बन्ध, घटना, व्यवहार, समस्याबारे सत्य तथ्य पत्ता लगाउन वैज्ञानिक विधिद्वारा अनुसन्धान हुनुपर्दछ । अनुसन्धानको उद्देश्यको नजिक पुगेर सत्य तथ्य सूचना संकलनको लागि हरेक शोधकर्ताले अनुसन्धानको प्रारम्भ देखि अन्त्य नहुदा सम्म वैज्ञानिक एवम् व्यवस्थित अनुसन्धान विधी अवलम्बन गर्नुपर्दछ । यस कारण हरेक शोध अनुसन्धानमा अनुसन्धान विधीको महत्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ । वैज्ञानिक पद्धतिका आधारमा गरेको खोज अनुसन्धानले मात्रै समाजको वास्तविकताको प्रतिनिधित्व गर्न सक्छ । वैज्ञानिक एवम् व्यवस्थित शोध अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यांकहरूलाई प्रशोधन, तालिकीकरण, विश्लेषण र प्रतिवेदन तयार पार्ने कार्य पनि निश्चित विधीभित्र रहेर गर्नुपर्दछ । शोधपत्रलाई पूर्ण बनाउनका लागि प्राथमिक द्वितीय दुवै प्रकारका श्रोतहरू समावेश गरिएको छ । यी तथ्यांकका श्रोतहरूलाई पनि व्यवस्थित क्रममा राखिएको छ ।

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनोट र यसको औचित्य

शोध अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि अध्ययन क्षेत्रको छनोट कार्यलाई महत्वपूर्ण मानिएको । आवश्यक सूचना प्राप्त गर्ने क्षेत्र छनोट गर्न सकिएन भने जतिसुकै राम्रो शीर्षक चयन गरेतापनि सूचना प्राप्त गर्न कठिन हुने गर्दछ । यो शोध अध्ययन तयार पार्नका लागि मकवानपुर जिल्ला हेटौँडा उपमहानगरपालिका वडा नं.- २९ लाई छनोट गरिएको छ । यस अध्ययन क्षेत्र छनोट गर्नका निम्न कारणहरू रहेका छन् अर्थात यस अध्ययन क्षेत्र छनोटको औचित्यलाई निम्न आधारमा पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

- । यो अध्ययन क्षेत्र अनुसन्धानकर्ताको पूर्ण जानकारी भएको क्षेत्र हुनाले जसबाट तथ्यांक संकलन गर्न सहज हुने भएकाले ।
- । अध्ययन क्षेत्र यातायातको सुविधा भएको क्षेत्र हुनाले जुनसुकै समयमा पनि क्षेत्रमा गएर तथ्यांक संकलन गर्न सकिने हुने भएकाले ।
- । अध्ययन क्षेत्रका ब्राह्मण क्षेत्रीको विवाह संस्कारमा आएको परिवर्तनको बारेमा अहिले सम्म समाजशास्त्रीय अध्ययन नभएकोले ।

। अध्ययन क्षेत्रमा संकलन पारिएका तथ्यांकहरू अन्य समाजशास्त्री, विकास कार्यकर्ता, विद्यार्थी लगायतलाई मार्गदर्शक हुने भएकाले ।

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

शोधकर्ताले अध्ययन गर्ने विषयको प्रकृति तथा उद्देश्य अनुसार अनुसन्धान ढाँचा छनौट गर्नुपर्दछ । परिकल्पनाहरू विकसित गर्दै लैजानुपर्ने हुनाले संकलित तथ्यांकहरूलाई नाप, जाच गर्न र प्रमाणित गर्न सकिने किसिमको हुनुपर्दछ । प्रस्तुत शोध अनुसन्धानमा सामाजिक घटनाहरूको अर्न्तनिहित एवम् सान्दर्भिक गुणात्मक तथ्यहरूको खोजीगरी विशिष्टतातर्फ जानुपर्ने भएकोले अन्वेषणात्मक र वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचाद्वारा यो शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

३.३ तथ्यांकको प्रकृति र श्रोतहरू

तथ्यांकहरू मात्रात्मक र गुणात्मक प्रकृतिका हुने गर्दछन् । शोध अनुसन्धानको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि यस शोध अध्ययनमा पनि गुणात्मक र मात्रात्मक प्रकृतिका तथ्यांकहरू संकलन गरिएको छ । अंकमा गणना गर्न सकिने पक्षलाई विश्लेषण गर्न मात्रात्मक प्रकृतिका तथ्यांकहरू संकलन गरिएको छ भने सामाजिक पक्षहरू जान्न, थाहा पाउनका लागि गुणात्मक समावेश गरिएको छ । तथ्यांक संकलन गर्ने क्रममा एकै प्रकारका तथ्यांकहरूबाट मात्र शोधअध्ययन पूर्ण नहुने भएकोले मुख्यतः दुई किसिमका क्षेत्रहरूबाट तथ्यांक संकलन गरिएको छ । जुन निम्न प्रकारका छन् ।

३.३.१ प्राथमिक स्रोत

शोध अध्ययनका लागि आवश्यक सामाग्रीहरूको प्रमुख श्रोतको रूपमा अनुसन्धानकर्ता अध्ययन क्षेत्रमा गएर सूचना संकलन गरिएको छ । उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त प्राथमिक श्रोतले शोध उद्देश्य अनुसार अध्ययन क्षेत्रको वर्तमान अवस्थालाई प्रस्तुत गर्न सहयोग पुग्दछ । जसमा अर्न्तवार्ता अनुसूची, अवलोकन र मुख्य जानकार ब्यक्तिसंगको अर्न्तवार्ताका माध्यमबाट गुणात्मक एवम् संख्यात्मक दुवै प्रकृतिका तथ्यांकहरू संकलन गरिएको छ ।

३.३.२ द्वितीय श्रोत

प्राथमिक स्रोतहरूबाट मात्र शोध अध्ययन पूरा नहुने हुँदा आवश्यकता अनुसार द्वितीय श्रोतहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ। द्वितीय श्रोत अन्तर्गत विभिन्न विद्वानहरूका लेख, रचना, बुलेटिन, सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूद्वारा प्रकाशित भएका पत्रपत्रिका तथा प्रतिवेदनलाई समेटेर शोध अध्ययनलाई पूर्णता दिइएको छ। द्वितीय श्रोतहरूले अध्ययन विषय वस्तुको विगतको अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ।

३.४ समग्रता र नमूना छनौट विधी

शोध अध्ययन कार्यमा समग्र क्षेत्रको तथ्यांक संकलन गर्न कठिन हुने गर्दछ। कति र कुन क्षेत्रलाई समग्र मान्ने भन्ने कुरा अध्ययन क्षेत्रको अवस्था, अनुसन्धानकर्ताको समय तथा श्रोत साधनमा निर्भर रहन्छ। जति मात्रामा र जुन विधीबाट नमूना छनौट गरेतापनि छनौट गरेको नमूनाले समग्रताको प्रतिनिधित्व गरेको हुनुपर्दछ। यस शोध अध्ययनमा हेटौडा नगरपालिका वडा नं. २९ को नेवारपानी क्षेत्रमा स्थायी बसोवास गर्ने १५४ घरधुरी ब्राहमण क्षेत्री समुदायका घरमुलीहरूलाई अध्ययनको समग्रताको रूपमा लिइएको छ। यिनै १५४ ब्राहमण क्षेत्री परिवारको प्रतिनिधित्व हुनेगरी सबै उमेर समूह, बैवाहिक स्थिती, शिक्षा को प्रतिनिधित्व हुने गरि स्तरकृत नमूना छनौट विधी अपनाई ४० प्रतिशतका दरले ६२ जना ब्राहमण क्षेत्रीहरूलाई नमूना छनौट गरिएको छ।

३.५ तथ्यांक संकलन विधी

शोध अनुसन्धान कार्यमा क्षेत्रकार्यबाट तथ्यांक संकलन गर्ने विभिन्न विधीहरू हुने गर्दछन्। अनुसन्धानको उद्देश्य, विषयवस्तुको समस्या, अध्ययन क्षेत्रको अवस्था, अनुसन्धानकर्ताको क्षमता, उपलब्ध साधन स्रोत आदीलाई ध्यानमा राखेर तोकिएका उद्देश्य पूरा गर्नका लागि यस शोध अध्ययनमा अर्न्तवार्ता अनुसूची, अवलोकन, मुख्य जानकार संगको छलफल विधीबाट तथ्यांक संकलन गरिएको छ। जसलाई बुँदागत रूपमा यसरी प्रष्ट पार्न सकिन्छ।

३.५.१ अर्न्तवार्ता अनुसूची

शोध अध्ययनलाई विश्वसनिय एवम् अर्थपूर्ण बनाउनका लागि शोधकर्ता आफैँ अध्ययन क्षेत्रमा उपस्थित भएर उत्तरदाताहरु संगै बसेर अर्न्तवार्ता अनुसूचीका आधारमा अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप तथ्यांक संकलन गरिएको छ । अनुसन्धानका क्रममा पहिले नै तयार पारिएका प्रश्नहरुको अनुसूची अनुसार उत्तरदाताहरु संग व्यक्तिगत विवरण, पारिवारीक संरचना आर्थिक हैसियत, सामाजिक प्रतिष्ठा, सहकारीमा संलग्नता र त्यसको प्रभाव आदीका बारेमा प्रश्नहरु सोधेर तथ्यांक संकलन गरिएको छ । साथै शोधकर्तालाई थप जिज्ञासा भएमा अनौपचारिक कुराकानीका आधारमा पनि प्रश्नहरु सोधेर तथ्यांक संकलन गरिएको छ ।

३.५.२ अवलोकन

समाजशास्त्रीय अध्ययन अनुसन्धानमा अवलोकन विधीलाई तथ्यांक संकलन गर्ने प्रभावकारी विधीको रूपमा लिने गरिन्छ । अर्न्तवार्ता, अनुसूचीबाट मात्रै शोध अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सूचना संकलन सम्भव नहुने हुँदा थप तथ्यांकहरु अवलोकन विधीबाट संकलन गरिएको छ । शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाता तथा समुदायको भौगोलिक अवस्थिति, व्यवहारगत पक्षहरु, पारिवारीक वनावट शोधकर्ताका आफ्नै आँखाले हेरेर, सुक्ष्म रूपमा अध्ययन गरेर तथ्यांक संकलन गरिएको छ । जहाँ मानवीय कमजोरी व्यक्त गर्न कठिन हुन्छ त्यस्तो अवस्थामा अवलोकन विधीद्वारा तथ्यांक संकलन गरिएको छ ।

३.६ तथ्यांकहरुको विश्वसनियता र प्रमाणिकता

यस शोध अध्ययनमा समावेश गरिने सम्पूर्ण तथ्यांकहरु अनुसन्धानकर्ता आफैँ उत्तरदाताहरुको घर दैलोमा पुगेर उद्देश्य स्पष्ट पारेर संकलन गरिएको हुनाले यी तथ्यांकहरु विश्वसनिय छन् भन्ने मानिन्छ । यस शोध अध्ययनमा प्रयोग गरिएका सिद्धान्त तथा विधीहरु वैज्ञानिकता परीक्षण भईसकेको हुनाले विश्वसनिय एवम् प्रमाणयोग्य मान्न सकिने छ । यसरी अनुसन्धानकर्ता आफैँ सहभागी बनेर सूचना संकलन गरिएको हुँदा विश्वास नगरिरहनुपर्ने अवस्था रहदैन साथै वैज्ञानिक विधीबाट तथ्यांक संकलन गरि निकालिएका निष्कर्षहरु औचित्यपूर्ण र प्रमाणयोग्य हुने गर्दछन् ।

३.७ तथ्यांकहरुको प्रशोधन प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण प्रक्रिया

यस शोध अध्ययनमा तथ्यांकहरु अध्ययन क्षेत्रबाट संकलन गरिसकेपछि विश्लेषण योग्य बनाउन तथ्यांकहरुलाई प्रशोधन गरिएको छ । संकलित तथ्यांकहरुलाई बढी अर्थप्रद, स्पष्ट र विश्लेषणयुक्त बनाउन तिनीहठतअरुलाई छाटकाट गर्ने वा मिलाउने कार्यलाई नै प्रशोधन भनिन्छ । तथ्यांकहरुको प्रशोधनपछि आवश्यकता अनुरूप वर्गीकरण, तालिकीकरण र प्रतिशतमा लगेर व्यवस्थित क्रममा राखिएको छ । त्यसरी वर्गीकरण तथा तालिकीकरण गरिएका तथ्यांकहरुलाई प्रकृति अनुसार विश्लेषण गरी शोध अनुसन्धान कार्यलाई पूर्णता दिईएको छ ।

३.८ अध्ययनका सीमाहरू

प्रत्येक अध्ययन अनुसन्धानका आ-आफ्ना सीमा, कमजोरी र बाध्यताहरू रहेका हुन्छन् । उक्त कमजोरी र सीमाबाट यो अध्ययन पनि अछुतो रहन सक्दैन । यो अध्ययनलाई नेपालका ब्राह्मण, क्षेत्री (तागाधारी) समूहको विवाह संस्थामा आएका परिवर्तनहरू र उक्त परिवर्तन ल्याउन मुख्य भूमिका खेल्ने कारक तत्वहरूको विश्लेषणमा सीमित गरिएको छ । यसमा सीमा तथा कमजोरीहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

- । यो अध्ययन मकवानपुर जिल्ला हेटौँडा उपमहानगरपालिका वडा नं. २९मा मात्र केन्द्रित रहको छ ।
- । यस शोध अध्ययनका उद्देश्यहरू सिमित रहेका छन् । उद्देश्य अनुरूप मात्रै विश्लेषण गरिएको छ ।
- । यो शोध अध्ययनमा निश्चित विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ । शोधपत्रमा तय गरिएका विधिहरू भन्दा बाहेक अन्य पक्षहरूलाई समेटिने छैन ।
- । यस अध्ययनले देशको अन्य भूभागमा बसोवास गर्ने ब्राह्मण, क्षेत्री समुदायको संस्कारको प्रतिनिधित्व नर्गन पनि सक्छ ।

अध्याय चार

उत्तरदाताहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्था

४.१ उत्तरदाताको जनसाङ्ख्यिक संरचना

४.१.१ जातीय संरचना

यो अध्ययनको लागि छनौट गरिएको हेटौँडा उप-महानगरपालिका वडा नं. २९ मा बसोबास गर्ने ब्राह्मण, क्षत्रीका कूल घरधुरी १५४ मध्ये ६२ घरलाई छनौट गरिएको छ । यहाँ वास्तविक घरधुरी धेरै भएपनि एउटै बाबुआमाका छुट्टिएर बसेका दाजुभाइको परिवारको वितरण पनि जीवित बाबु वा आमाको तर्फबाट आउने भएकोले कम देखिएको छ अध्ययनको लागि छनौट गरिएका उत्तरदाताहरूको घरधुरीको जातीय संरचना यसप्रकार छ

तालिका नं. १: अध्ययनमा छनौट गरिएका घरधुरीको जातिगत वितरण

जाति	परिवार सङ्ख्या	प्रतिशत
ब्राह्मण	३४	५५
क्षत्री	२८	४५
जम्मा	६२	१००

स्रोत: स्थलगत, सर्वेक्षण २०७३

अध्ययनमा छनौट गरिएका घरधुरीहरूमध्ये ब्राह्मणको सङ्ख्या आधाभन्दा केही बढी ५५ प्रतिशत र क्षत्रीहरूको सङ्ख्या आधा भन्दा केही कम ४५ प्रतिशत रहेको छ ।

४.१.२ लैङ्गिक अवस्था

अध्ययनमा छनौट गरिएका ६२ घरधुरीमा बसोबास गर्ने विवाहित र अविवाहित सदस्यहरूको लैङ्गिक वितरण यस प्रकार रहेको छ ।

तालिका २ : अध्ययनमा छनौट उत्तरदाताको लैङ्गिक वितरण

लिंग	सङ्ख्या	प्रतिशत
महिला	३३	५३
पुरुष	२९	४७
जम्मा	६२	१००

स्रोत: स्थलगत, सर्वेक्षण २०७३

अध्ययनको लागि छनौट गरिएका घरधुरीमा संलग्न सदस्यमध्ये आधाभन्दा बढी ५३ प्रतिशत महिलाहरू छन् भने आधाभन्दा कम ४७ प्रतिशत पुरुषहरूको सङ्ख्या रहेको छ । अध्ययनको घरधुरीमा पर्ने विवाह भएर आफ्नो घरमा रहेका छोरीहरूको पनि वितरण यसमा परेको छ । विवाहित छोरीलाई पनि अध्ययनको प्रकृति अनुसार समावेश गरिएकाले वास्तविक बसोवास गरेको जनसङ्ख्या भन्दा केही बढी देखिएको छ ।

४.१.३ उमेरगत अवस्था

यस अध्ययनमा छनौट गरिएका घरधुरीमा रहेको जनसङ्ख्याको उमेरमा विविधता रहेको छ । अध्ययनको क्रममा भर्खरै न्वारन भएको बच्ची (११ दिन) देखि ८९ वर्षकी वृद्ध आमासम्म समावेश छन् । तिनीहरूलाई निम्नानुसार उमेर समूहमा विभाजन गरिएको छ :-

तालिका नं. ३: अध्ययनमा छनौट जनसङ्ख्याको उमेरगत वितरण

उमेर	सदस्य सङ्ख्या	प्रतिशत
०-१४ वर्ष	१४	२२.५८
१५-५९ वर्ष	३७	५९.६७
६० वा सो भन्दा बढि	११	१७.७४
जम्मा	६२	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

अध्ययनमा छनौट गरिएका घरधुरीमा संलग्न सदस्यहरूमध्ये सबैभन्दा धेरै सङ्ख्या ५९.६७ प्रतिशत १५ वर्षदेखि ५९ वर्षसम्मका छन् र सबैभन्दा थोरै १७.७४ प्रतिशत वृद्धवृद्धाहरू छन्, जुन ६० वर्ष भन्दा माथिका छन् ।

४.१.४. शैक्षिक अवस्था

शैक्षिक अवस्थाले समग्र जनसङ्ख्याको चेतना तथा अन्यस्थितिहरूको समेत निर्धारण गर्दछ, त्यसैले यो महत्त्वपूर्ण सूचक हो । अध्ययनको लागि छनौट गरिएका ६२ जना उत्तरदाताहरूको शैक्षिक स्थिति तालिकामा देखाए अनुसार छ :

तालिका नं. ४: अध्ययनमा छनोट जनसङ्ख्याको शैक्षिक वितरण

शिक्षा	सदस्य सङ्ख्या	प्रतिशत
निरक्षर	घ	द्वाइघ
साक्षर	द्व	टाद्वछ
आई ए वा सो सरह	१७	२७.४१
स्नातक वा सो भन्दा माथि	३८	६१.२७
जम्मा	द्व	ज्ञण

स्रोत: स्थलगत, सर्वेक्षण २०७३

अध्ययनमा छनोट गरिएका घरधुरीका सदस्यहरूमध्ये आई.ए. वा सो सरह सम्म अध्ययन गरेका सदस्यहरूको सङ्ख्या सबैभन्दा धेरै ६१.२७ प्रतिशत छ। निरक्षर सदस्यहरूको सङ्ख्या ४.८३ प्रतिशत मात्र छ। साक्षर अध्ययन गरेका ६.४५ प्रतिशत स्नातक वा सो भन्दा माथि अध्ययन गरेका सदस्यहरूको संख्या २७.४१ प्रतिशत रहेको छ।

४.१.५ पेसागत अवस्था

अध्ययनमा छनोट गरिएको जनसङ्ख्याको पेसागत अवस्थाले त्यहाँका मानिसहरूको आर्थिक स्थितिको भलक दिन्छ। त्यहाँका मानिसहरूको जीविकोपार्जनको अवस्था के छ ? भन्ने जनाउँछ। मानिसको आर्थिक अवस्थाले त्यहाँका व्यक्तिहरूको चेतनाको स्तर पनि निर्धारण गर्दछ। अध्ययनको कूल जनसङ्ख्याको पेसागत अवस्था निम्नानुसार छ :

तालिका ५: अध्ययनमा छनोट जनसङ्ख्याको पेसागत वितरण

पेसा	सदस्य सङ्ख्या	प्रतिशत
कृषि	द्व	टाद्वछ
स्वेदशमा जागिर	ज्ञछ	द्वद्वज्ञद
विदेशमा जागिर	ज्ञज्ञ	ज्ञठाठद्व
व्यापार/व्यवसाय	द्व	ज्ञद्वछज्ञ
पेन्सन	घ	द्वाइघ
विद्यार्थी	द्वण	घद्वद्वछ
जम्मा	द्व	ज्ञण

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

अध्ययनमा छनौट गरिएको जनसङ्ख्याको एकतिहाइ जनसङ्ख्या ३२.२६ प्रतिशत विद्यार्थी रहेका छन् । यी विद्यार्थीहरूमा नर्सरीदेखि स्नानकोत्तर तहसम्म अध्ययन गर्ने पर्दछन् । कतिपय विदेशमा पढ्न गई वैदेशिक रोजगारी गर्ने विद्यार्थीहरू पनि छन् । त्यस्तै करिब एक तिहाइ जनसङ्ख्या २४.१९ प्रतिशत स्वदेशमा जागिर छन् । अध्ययन क्षेत्रमा विदेशमा जागिर गर्ने सङ्ख्या १७.७४ प्रतिशत छन् । त्यस्तै व्यापार व्यवसाय गर्ने १४.५१ प्रतिशत र पेन्सन लिनेको संख्या ४.८३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

४.१.६ धार्मिक अवस्था

अध्ययनको लागि छनौट गरिएका सम्पूर्ण ६२ वटा घरधुरीमा बसोबास गर्ने परिवारहरूको धार्मिक अवस्था यसप्रकार छ :

तालिका ६: अध्ययनमा छनौट जनसङ्ख्याको धार्मिक वितरण

धर्म	घरधुरी सङ्ख्या	प्रतिशत
हिन्दू	५३	८५.४८
बुद्ध	७	११.२९
क्रिश्चियन	२	३.२२
जम्मा	६२	१००

स्रोत : क्षेत्रअध्ययन २०७३

अध्ययनमा छनौट गरिएका सम्पूर्ण घरधुरीमा बस्ने मानिसहरूले मान्ने धर्म हिन्दू रहेको छ । त्यहाँका ब्राह्मण, क्षत्रीहरू हिन्दू धर्मावलम्बी रहेका र तिनीहरूको साँस्कृतिक परम्परा पनि हिन्दू धर्मद्वारा निर्देशित रहेका छन् ।

अध्ययनमा छनौट गरिएका घरधुरीमा बस्ने मानिसहरू अधिकांश हिन्दू धर्म मान्ने ८५.४८ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । त्यस्तै बुद्ध धर्म मान्ने ११.२९ प्रतिशत त्यसैगरी क्रिश्चियन धर्म मान्नेको संख्या ३.२२ प्रतिशत रहेको छ । नेपाल सरकारले धर्म निरपेक्षता गरे सँगै हिन्दू धर्म छोडेर अन्य धर्म अवलम्बन गर्नको संख्या बढेको पाइन्छ ।

४.१.७ आम्दानीको स्रोत

अध्ययनको लागि छनौट गरिएका घरधुरीहरूको आम्दानीको मुख्य स्रोत यसप्रकार रहेको छ ।

तालिका ७: अध्ययनमा छनौट जनसङ्ख्याको आम्दानीको मुख्य स्रोत

आम्दानीको मुख्य स्रोत	परिवार सङ्ख्या	प्रतिशत
कृषि	१०	१६.१२
बैदेशिक रोजगार	२२	३५.४८
स्वदेशमा रोजगार	१२	१९.३५
व्यापार/व्यवसाय	१२	१९.३५
पेन्सन	६	९.६७
जम्मा	५५	१००

स्रोत : स्थलगत, सर्वेक्षण २०७३

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा छनौट गरिएका घरधुरिहरूको आम्दानीको मुख्य स्रोतको रूपमा धेरै ३५.४८ प्रतिशत स्वदेशमा जागिर रहेको छ । आम्दानीको दोस्रो मुख्य स्रोत १९.३५ प्रतिशत बैदेशिक रोजगार र व्यापार/व्यवसाय रहेको छ । आम्दानीको तेस्रो स्रोतको रूपमा कृषि १६.१२ प्रतिशत रहेको छ भने आम्दानीको चौथो स्रोतको रूपमा पेन्सन ९.६७ प्रतिशत रहेको छ । विदेशी सेना, स्वदेशी कर्मचारी, शिक्षक, सेना, प्रहरी आदी पेसाबाट सेवा निवृत्त भएकाहरूबाट यो प्राप्त हुन्छ ।

४.१.८ पारिवारिक संरचना

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका ब्राह्मण, क्षेत्रीहरूको पारिवारिक संरचनाको स्थिति निम्नानुसार छ :

तालिका नं. ८: अध्ययनमा छनौट जनसङ्ख्याको पारिवारिक वितरण

परिवारको प्रकार	परिवार सङ्ख्या	प्रतिशत
एकल परिवार	४५	७२.५८
संयुक्त परिवार	१७	२७.४१
जम्मा	६२	१००

स्रोत : स्थलगत, सर्वेक्षण २०७३

अध्ययनमा छनौट ६२ घरधुरीमा २ किसिमको परिवारहरू पाइन्छ । यि मध्ये सबैभन्दा धेरै ७२.५८ प्रतिशत परिवारहरू एकल छन् । जसमा बाबुआमा र उनीहरूका छोराछोरी मात्र सम्मिलित परिवार हो । संयुक्त परिवारको संख्या २७.४१ प्रतिशत रहेको छ ।

बाबु आमा, छोराछोरी र नातीनातिना गरी तिन पुस्ताकोसँगै बस्ने यो संयुक्त परिवारको संख्या दिनदिनै घट्दै गएको पाइन्छ ।

अध्ययनको लागि छनौट गरिएको जनसङ्ख्यामा रहेका परिवारका सदस्यहरूको सङ्ख्यागत वितरण यसप्रकार रहेका छन् :

तालिका ९: अध्ययनमा संलग्न परिवारको सदस्य सङ्ख्या वितरण

सदस्य सङ्ख्या	परिवार सङ्ख्या	प्रतिशत
२-५ जना	४०	६४.५१
६ वा सो भन्दा माथि	२२	३५.४८
जम्मा	६२	१००

स्रोत : स्थलगत, सर्वेक्षण २०७३

माथिको तालिका संलग्न परिवारका सदस्यहरूको पारिवारिक बनोटलाई अध्ययन गर्दा एउटा परिवारमा रहेका सदस्य संख्या मध्ये धेरै ६५.५१ प्रतिशत परिवारमा २-५ जना सदस्यहरू रहेका छन् । त्यस्तै प्रतिपरिवार सदस्य संख्या ३५.४८ प्रतिशत परिवार ६ वा सो भन्दा माथि सदस्य संख्या रहेका छन् ।

अध्याय-पाँच

ब्राह्मण-क्षत्री समूहको विवाह संस्कारमा आएका परिवर्तन

ब्रह्मण, क्षत्री समूहको विवाह संस्थामा थुप्रै परिवर्तनहरू आएको देखिन्छ। विवाहका कुनकुन पक्षहरूमा कस्ता किसिमका परिवर्तनहरू आएका छन् भनी अध्ययनमा सङ्कलन गरिएका तथ्यहरूको विश्लेषण यहाँ गरिएको छ। यस एकाइमा विवाहका विभिन्न पक्षहरूमा देखिएका परिवर्तनहरूको बारेमा उत्तरदाताहरूद्वारा व्यक्त धारणा लगायत विवाहमा आएका परिवर्तन सम्बन्धी तथ्यहरूलाई विश्लेषण गर्न सजिलो र व्यावहारिक हुने भएकाले परिवर्तनका कारकहरू सम्बन्धी सूचनाहरूलाई छुट्टै एकाइ नबनाई एकै साथ प्रस्तुत गरी सविस्तार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। उक्त विश्लेषणमा अनेक तथ्य र धारणाहरू समावेश गरिएको छ।

५.१ अध्ययन क्षेत्रमा प्रचलित विवाहका तरिकाहरू र यसमा आएका परिवर्तनहरू

नेपाली समाज बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक तत्वहरूको सम्मिश्रणबाट निर्मित भएकोले जाति, धर्म अनुसार विभिन्न संस्कृतिहरू प्रचलनमा छन्। यी विभिन्न संस्कृतिमध्येको एउटा तत्व विवाह पनि हो। विवाहका प्राचीन तरिकाहरूमा धेरै परिवर्तन आएको छ। अध्ययन क्षेत्रमा प्रचलित विवाहका तरिकाहरू यस प्रकार रहेको छ।

-) मागी विवाह
-) प्रेम विवाह
-) प्रेम मार्फत मागि
-) समाजवादी
-) अदालती

५.१.१ विवाहका प्रकारहरूको छनोट तरिका सम्बन्धी धारणा

अध्ययन क्षेत्र र छरछिमेकमा कस्ता किसिमका विवाह पद्धतिहरू प्रचलनमा छन् भनी सहभागीहरूलाई पहिलो प्रश्न गरिएको थियो। सहभागीहरूको व्यक्त गरेका विचारहरू यसप्रकार छन्:

तालिका नं. १०: विवाहहरूको छनोट तरिका सम्बन्धि धारणा

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	मागी विवाह	५७	९१.९३
२	प्रेम विवाह	२	३.२२
३	प्रेम मार्फत मागी विवाह	३	४.८३
जम्मा		६२	१००

स्रोत: क्षेत्र अध्ययन कार्य २०७२

अध्ययनमा छनोट ६२ उत्तरदाताहरूमध्ये ९१.९३ प्रतिशत मागी विवाह गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै ३.२२ प्रतिशत प्रेम मार्फत गर्ने गरेको पाइयो र ४.८३ प्रतिशत प्रेम विवाह गर्ने गरेको पाइयो । यूवाहरूले प्रेम विवाह गर्ने मत प्रकट गरे पनि बुढापाकाले भने मागी विवाहमा नै आफ्नो विचार रखेका छन् ।

५.१.२ मागी वा प्रेम विवाह प्रचलनमा आउनाका कारणहरू

मागी विवाह प्रचलनमा छ भन्नेहरूले बाबुबाजेको पालाबाट चल्दै आएको परम्परालाई अनुसरण गर्नुपर्ने, मागी विवाह गरेमा इष्टमित्रबाट माया र ममता बढी पाइने, बाबुआमाले आफ्ना सन्तानको भलो हुने गरी सोचविचार गरेर विवाह गरिदिने हुनाले सम्बन्ध दीर्घकालीन हुने विचार व्यक्त गरे भने प्रेम विवाह बढी प्रचलनमा छ भन्नेहरूले आजको युगमा आफ्नो जोडी आफै छान्न पाउने स्वतन्त्रता हुने, आफ्नो इच्छा अनुसार जोडी छान्नाले इच्छा, रुचि, चाहना मिल्ने जोडी छानिन्छ, यसले गर्दा विवाहसम्बन्ध सुमधुर र दीर्घकालीन हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरे ।

यसरी पुरानो पुस्ताले मागी विवाहको पक्षमा र नयाँ पुस्ताले प्रेम विवाहको पक्षमा आफ्नो अभिमत प्रकट गर्नाले विवाहको सम्बन्धमा अहिले पुस्तागत रूपमा वैचारिक द्वन्द्व रहेको स्पष्ट देखिन्छ ।

५.२ विवाह गर्ने उमेरमा भएको परिवर्तन

हिन्दू धर्म संस्कृतिबाट निर्देशित ब्रह्मण, क्षत्री समूहमा छोरीको विवाह सानो छँदै गरिदिने चलन थियो । रजस्वला हुनुभन्दा अगाडि छोरीलाई पवित्र मानिने हुँदा छोरीको

विवाह रजस्वला नहुँदै गरिदिएर गोडाको जल खाए पुण्य मिल्छ भन्ने मान्यताले गर्दा अधिकांश महिलाहरूको विवाह सानो उमेरमा नै गरिदिने चलन थियो । आज भन्दा २५-३० वर्ष अघि ६-८ वर्षसम्मका केटीहरूको बालविवाह गरेका घटनाहरू सामान्य जस्तै लाग्दथे तर अहिले यो चलनमा धेरै परिवर्तन आएको छ । अहिले बालविवाह गर्नलाई धेरै क्रियाकलापहरूले गर्दा बन्देज लगाएको छ । यो परिवर्तन ल्याउन धेरै तत्त्वहरूले भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

५.२.१ अध्ययन क्षेत्रमा विवाह गर्ने उमेरमा आएको परिवर्तनको अवस्था

तालिका नं. ११: विवाह गर्ने उमेरमा आएको परिवर्तनको अवस्था

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	५-१६	८	१२.९०
२	१७-२६	३२	४९.९२
३	२७ वा सो भन्दा माथि	२२	३५.४
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा अध्ययन क्षेत्रमा रहेको विवाहित सदस्यहरू मध्ये १७-२६ वर्षको उमेरमा विवाह हुनेको संख्या ४९.९२ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै २७ वा सो भन्दा माथि उमेर समूहमा विवाह गर्ने जोडीको संख्या ३५.४ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै ५-१६ उमेर समूहमा विवाह गर्ने १२.९० प्रतिशत रहेको छ ।

५.२.२ विवाह गर्ने उमेरमा परिवर्तन आएका कारणहरू

विवाह गर्ने उमेरमा परिवर्तन आएको छ भन्नेहरूलाई किन आएको होला ? भनी कारण सोध्दा कतिपय उत्तरदाताले विवाह भनेको के हो ? भनी थाहा नहुँदै विवाह गर्नु अपराध हुन्छ भने कसैले २० वर्ष नपुगी विवाह गर्न हुँदैन भन्ने मान्यताको विकास भएको बताए । अरू कारणहरूमा आजकल चेतनाको विकास भएको, परिपक्व वा आत्मनिर्भर भएर मात्र विवाह गर्दा अरूमाथि भर पर्नु नपर्ने, सानो उमेरमा विवाह भएमा आमा र बच्चा दुवैको स्वास्थ्यमा नराम्रो असर पर्ने, सानो उमेरमा विवाह भए सन्तान धेरै जन्मिएर पालनपोषण गर्न गाह्रो हुने बताए । त्यस्तै पहिला कृषि कार्यको लागि काम गर्ने मानिस बढी

चाहिने हुँदा चाडै विवाह गर्ने चलन थियो तर अहिले त्यस्तो नभएको बताए । अहिले कानूनद्वारा पनि सानो उमेरमा विवाह गर्न नपाइने हुनाले पनि विवाह गर्ने उमेरमा परिवर्तन भएको कुरा अधिकांश सहभागीले व्यक्त गरे ।

यसरी समग्र रूपमा हेर्दा ब्रह्मण, क्षत्री समूहमा पहिला जस्तो सानो उमेरमा छोरीको विवाह गरिदिए पुण्य मिल्छ भन्ने धारणामा परिवर्तन भई सानो उमेरमा विवाह गरिदिनु अपराध हुन्छ भन्ने धारणाको विकास भएको पाइन्छ ।

५.२.३ विवाह गर्ने जोडीको उमेरको अन्तरमा आएका परिवर्तनहरू

ब्रह्मण, क्षत्री समूहमा विवाह गर्दा पहिला अभिभावकहरूले आफ्नो छोराछोरीको विवाह गर्ने आवश्यकता महसुस गरेपछि आफै जोडी छानिदिन्थे । छोराछोरीको लागि कस्तो जोडी चाहिन्छ भन्ने कुरा उनीहरूलाई थाहा दिइदैनथ्यो । विवाह गर्दा छोरा वा छोरीको आवश्यकताभन्दा पनि घर व्यवहारलाई हेरिन्थ्यो । सामान्यतया छोरीलाई नछुने हुनु (रजस्वला) भन्दा पहिला विवाह गरिदिएमा बाबुआमालाई पुण्य मिल्छ भन्ने मान्यताको आधारमा सानैमा विवाह गरिने चलन थियो । क्षेत्र भ्रमणमा जाँदा कतिपय वृद्ध विधवाहरूले आफ्नो विवाह ६ वर्ष, ७ वर्ष, १० वर्षमा भएको बताउनु भएको थियो । सानो उमेरमा नै विवाह भएको बताउनु भएको थियो । सानो उमेरमा नै विवाह भनेको के हो ? र किन गर्नुपर्दछ ? भन्ने थाहा नहुँदै गरिदिने चलन थियो भने केटाको उमेर भने बढी (पाको) हुन्थ्यो । यस्तो बालविवाहको चलन समयक्रममा कमी हुँदै गयो भने केटा र केटीको अन्तर बढी भएमा बुढेसकालमा लग्नेको स्याहार सुसार गर्न श्रीमती सक्षम हुन्छिन् भन्ने गरिन्थ्यो । त्यतिखेरको समाज कृषिमा आश्रित हुने हुँदा काम गर्ने मानिसको जरुरत भएकोले चाँडै विवाह गर्ने चलन पनि चलेको पाइन्छ ।

५.२.४ विवाह गर्ने जोडीको उमेरको अन्तरमा आएका परिवर्तन सम्बन्धी धारणाहरू

यस अध्ययनमा छनौट गरिएका उत्तरदाताहरूलाई विवाह गर्ने जोडीमा उमेरको अन्तर बढेको छ वा घटेको छ ? भनी सोधिएको प्रश्नमा उत्तरदाताले व्यक्त गरेको विचार यस प्रकार छ :

तालिका नं. १२: विवाह गर्ने जोडीको उमेरको अन्तर सम्बन्धी धारणाहरू

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	उमेरको अन्तर बढेको	१	१.६
२	उमेरको अन्तर घटेको	६१	९८.३९
	जम्मा	६२	१००

स्रोत : क्षेत्रअध्ययन २०७३

माथिको तालिकामा भन्दा सम्पूर्ण ९८.३९ प्रतिशत उत्तरदाताहरूले पहिले र अहिले विवाह गर्ने जोडीको उमेरको अन्तर घटेको प्रतिक्रिया व्यक्त गरे । पहिला विवाह गर्ने केटा र केटीको उमेरको अन्तर धेरै हुन्थ्यो भने अहिले उमेरको अन्तर कम हुँदै गएको छ । अहिले लगभग बराबर उमेरका केटाकेटीहरूको बिचमा विवाह हुन्छ । अबै यो अन्तर मागी विवाहमा भन्दा प्रेम विवाहमा कम पाइन्छ ।

५.२.५ विवाह गर्ने जोडीको उमेरको अन्तर घट्नुका कारणहरू

लगभग सम्पूर्ण उत्तरदाताहरूले आजकल विवाह गर्ने जोडीको उमेरमा अन्तर घटेको प्रतिक्रिया दिएपछि यसको कारण के होला ? भनी प्रश्न गर्दा विभिन्न प्रतिक्रियाहरू प्राप्त भए । विवाहित जोडीको उमेरमा धेरै अन्तर हुँदा उनीहरूको इच्छा, रुचि र चाहना नमिल्ने हुँदा उनीहरूबीच खटपट हुने र परिवार विच्छेद हुने बताए । उमेर धेरै फरक पारेर विवाह गर्दा श्रीमान् बुढो हुने र श्रीमती भर्खरकी हुँदा उनीहरूको यौन चाहना नमिल्ने बताए । उमेरको अन्तर धेरै हुँदा लामो समयसम्म एकल जिन्दगी (विधवा भएर) बिताउनु पर्ने तर उमेरको अन्तर कम भए लामो समयसम्म सँगै जिन्दगी बिताउन पाइने कुरा व्यक्त गरे । आजकल चेतनाको विकास भयो । शिक्षाले मानिस शिक्षित हुँदै जाँदा परिपक्व भएर मात्र विवाह गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताको विकास हुँदै गयो । त्यस्तै आजकल छोरा र छोरी दुवैलाई पढाउने चलन भयो र पढ्दापढ्दै उनीहरूको उमेर बढी भइसकेको हुन्छ त्यसले गर्दा उमेरको अन्तर स्वतः कम हुने उत्तरदाताहरूले बताए ।

यसरी सुरुमा ब्रह्मण, क्षत्री समाजमा अत्यन्त सानो उमेरमा (बालविवाह) विवाह गरिदिने र जोडाजोडीको उमेरको अन्तरको फरक धेरै हुने गरेकोमा परिवर्तन आएर बालविवाह गर्न नपाइने भयो र उमेरको अन्तर पनि कम हुन थाल्यो । हामीले पुरानो पुस्ताका धेरै वृद्ध विधवाहरू देखाको एउटा कारण यो पनि हो । अहिले कानुनी हिसाबले पनि बालविवाह गर्न नपाइने, विवाह गर्ने न्यूनतम उमेर कानूनद्वारा तोकिएको छ । मुलुकी

ऐनको बिहेवारीको महलमा व्यवस्था भए अनुसार अभिभावकको स्वीकृतिमा केटी र केटाको उमेर क्रमशः १६ र १८ वर्ष हुनुपर्ने र अभिभावकको स्वीकृतिबिना बिहे गर्दा केटी र केटाको उमेर १८ र २१ वर्ष हुनुपर्ने, लोग्ने मानिस र स्वास्नी मानिसको उमेरको अन्तर २० वर्षभन्दा बढी हुन नहुने कानुनी प्रावधान छ । त्यस्तै समाजको रूपान्तरण हुँदै जाँदा जीविकोपार्जनको तरिकामा परिवर्तन आउँदै छ । पहिलाको ग्रामीण कृषि समाज विस्तारै रूपान्तरण हुँदै गइरहेको छ । कृषिभन्दा अन्य पेसाहरू पनि आयआर्जनका उपायहरू हुँदै जाँदा विवाह गर्ने उमेर र उमेरको अन्तर पनि क्रमशः बढ्ने र घट्ने भएका छन् । पुरातनवादी धार्मिक सोचाइमा समयान्तरमा परिवर्तन आएको छ, मान्यताहरू फेरिएका छन् । पहिले रजस्वला नहुँदै सानैमा छोरीको विवाह गरिदिएर गोडाको जल खान पाए पुण्य मिल्छ भन्ने मान्यतामा परिवर्तन भएको छ ।

५.३ विवाहको विधि विधानमा आएका परिवर्तनहरू

हिन्दू धर्मसंस्कृति अनुसार विवाहलाई सोह्र संस्कारमध्येको एउटा धार्मिक संस्कार मानिएको छ । विवाहलाई वैदिक कालदेखि नै विभिन्न विधि विधानद्वारा सम्पन्न गरिँदै आएको पाइन्छ । ब्रह्मण, क्षत्री समूहमा विधिविधान नपुऱ्याई गरिएको विवाहलाई मान्यता दिइँदैन र त्यस्तो विवाह गरी जन्मेका सन्तानहरूको सामाजिक हैसियत तल्लो श्रेणीको हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको थियो तर समयान्तरमा यस्तो विश्वास र मूल्यमा पनि परिवर्तनहरू देखा परेका छन् ।

५.३.१ अध्ययन क्षेत्रमा भएका विवाहका विधिविधानहरूको प्रचलित अवस्था

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका उत्तरदाता र उनको परिवारका सदस्यहरूको विवाह गर्दा कतिले विधिविधान अनुसार विवाह गरे र कतिले विधिविधान नपुऱ्याई विवाह गरे भन्ने जानकारीको लागि लिएको तथ्यसहितको वितरण यसप्रकार रहेको छ ।

तालिका नं. १३: अध्ययन क्षेत्रमा भएका विवाहमा हुने विधिविधानको अवस्था

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	विधिविधान पुऱ्याएर	४२	६७.७४
२	विधिविधान नपुऱ्याई	२०	३२.२५
	जम्मा	६२	१००

स्रोत : स्थलगत, सर्वेक्षण २०७३

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा कूल विवाहमध्ये विधिविधान पुऱ्याएर विवाह गर्नेको सङ्ख्या अत्यधिक ६७.७४ रहेको छ भने विधिविधान नपुऱ्याई विवाह गर्नेको सङ्ख्या ३२.२५ रहेको छ । विधिविधान पुऱ्याएर विवाह गर्ने मध्ये पुरानो पुस्ता प्रायजसो सबै मागी विवाहहरूमा विवाहका विधिहरू सम्पूर्ण गरेको पाइन्छ, भने आफै प्रेम गरेर विवाह गर्नेहरूले विधिहरू पुऱ्याएका हुँदैनन् । विधिविधान नपुऱ्याई विवाह गर्ने चलनमा केन्द्रित भएर अध्ययन गर्दा पुरानो पुस्तामा भन्दा नयाँ पुस्तामा विधि नपुऱ्याई विवाह गर्नेको सङ्ख्या पनि क्रमशः वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ । यसको अर्थ युवा पुस्तामा प्रेम विवाह गर्नेहरूको सङ्ख्या विस्तारै वृद्धि हुँदै गएको छ भन्ने हो ।

५.३.२ विवाहका विधिविधानहरूमा आएको परिवर्तन सम्बन्धी अवधारणाहरू

विवाहका विधिविधानहरूमा कस्तो परिवर्तन आएको छ भनी धारणा बुझ्ने कोसिस गरिएको थियो । यसै क्रममा उत्तरदाताहरूलाई पहिलेका विधिविधान र अहिलेका विधिविधानमा परिवर्तन आएको छ ? भनी सोधिएको प्रश्नमा उत्तरदाताहरूद्वारा निम्नानुसार उत्तर प्राप्त भयो ।

तालिका नं. १४: विवाहको विधिविधानमा आएका परिवर्तनहरू सम्बन्धी धारणाहरू

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	विवाहमा परिवर्तन भएको	५८	९३.५४
२	विवाहमा परिवर्तन नभएको	४	६.४५
जम्मा		६२	१००

स्रोत : क्षेत्रअध्ययन २०७३

विवाहका विधिविधानमा परिवर्तन भएको हो भनी अधिकांश ९३.५४ प्रतिशत उत्तरदाताहरूले प्रतिक्रिया दिए भने थोरै ७.४५ प्रतिशतले मात्र परिवर्तन भएको छैन भनी उत्तर दिए । विवाहको विधिविधानमा के परिवर्तन आएको छ ? भनी सोधिएको प्रश्नमा पहिलाका विधिहरू लामा तर अहिलेका विधिहरू छोटो र सङ्क्षिप्त भएको, विवाहका मुख्य अङ्गहरू मात्र गर्न थालिएको, अनावश्यक र भन्फटिला कुराहरू गर्न छोडिएको कुरा उत्तरदाताहरूद्वारा व्यक्त गरिए । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका उत्तरदाता र विवाह गराउने पण्डितहरूलाई कुन कुन विधि विधानमा परिवर्तन भएका छन् ? भनी प्रश्न गर्दा उनीहरूले धेरै फरक भएको बताए । विवाहमा कामकुरो छिन्दा पहिला केटाकेटीलाई उपस्थित

गराइदैनथ्यो भने हाल कामकुरो छिन्दा दुवैको उपस्थिति अनिवार्य मानिन्छ । केटाकेटीको मन्जुरी अनिवार्य हुन्छ । पहिला जनै सुपारी गर्दा थोरै मानिसको उपस्थिति हुन्थ्यो भने यो मिनी विवाह जस्तै भड्किलो रूपमा गरिन्छ । पहिला सबै जन्तीहरूलाई भेला पारी दुलही पक्षका मानिसहरूले जन्तीलाई स्वागत गरी जन्ती पर्सने चलन थियो भने अहिले त्यस्तो गरिदैन । वरणी अहिले अनिवार्य गरिदैन । पहिला दुलहीका सबै इष्टमित्रहरूले गोडा धुने चलन थियो भने अहिले नजिकका केहीले मात्र गोडा धुन्छन् । पहिला परिवारका सबैजनाले कन्यादान दिने र त्यसको साथमा गाईदान गर्दथे भने अहिले बाबुआमा र दाजुभाइले मात्र कन्यादान गर्दछन्, गाईदान गर्दैनन् ।

५.३.३ विवाहका विधिविधानमा परिवर्तन हुनाका कारणहरू

विवाहका विधिविधानमा किन परिवर्तन भएको होला भनी प्रश्न उत्तरदातासामु राख्दा व्यक्तिहरूले फरकफरक कारण बताए । कसैले पुराना मूल्यमान्यताहरूमा कमी आउँदै गरेको, पुराना तरिकालाई छाड्दै नयाँ तरिकाहरू अपनाउन थालिएको, आजकल मानिसहरू बढी व्यस्त भएकोले पुराना विधिहरू छुट्याउनु परेको बताए । पहिला रातको विवाह हुँदा लामो समय लगाएर सम्पूर्ण विधि गर्न सकिने तर अहिले अत्यन्त छोटो समयमा विवाह सिध्याउनु पर्दा विधिविधानहरू स्वतः छोटो हुने बताए । विवाह गराउने पण्डितहरूमध्ये मुख्य उत्तरदाताको रूपमा लिएका दुर्गादत्त पौडेल, गंगा प्रसाद गौतमले अहिलेको परिवर्तनप्रति तीव्र असन्तोष प्रकट गर्दै विवाहका परम्परा लोप हुँदै गएको बताए । यस्तै तरिकाले कटौती गर्दै जाने हो भने नयाँ पुस्ताले विवाहका विधिहरू देख्नबाट बञ्चित हुने बताए ।

यसरी विवाहका विधिहरूलाई वैदिक कालदेखि नै अत्यन्त महत्त्व दिँदै जग्गेमा स्थापित अग्निका साथ गरिएको बाचाबन्धनलाई कहिल्यै नटुट्ने सम्बन्ध स्थापित गर्ने विधिहरूमा समयान्तरालमा धेरै परिवर्तन आएको पाइएको छ ।

५.४ विवाह विच्छेदका घटनाहरूमा आएका परिवर्तनहरू

ब्रह्मण, क्षत्रीको विवाह परम्परा हिन्दू धर्ममा उल्लेख गरिए अनुसार हुन्छ । हिन्दू धर्मशास्त्रमा विवाह केवल केटा र केटीको सम्बन्ध कायम राख्ने माध्यम मात्र नभई परिवार र इष्टमित्रहरूलाई एकआपसमा जोडेर राख्ने विशेष सम्बन्धको रूपमा लिइन्छ । अग्निलाई साक्षी राखी गरिएको बाचाबन्धन कहिल्यै टुट्ने हुँदैन भन्ने मान्यतामा हाल परिवर्तन आउँदै गरेको पाइन्छ ।

५.४.१ अध्ययन क्षेत्रमा विवाह विच्छेदको वर्तमान स्थिति

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका उत्तरदाता र उनीहरूका विवाहित सदस्यहरूको हालको वैवाहिक स्थिति कस्तो रहेको छ भनी अध्ययन गर्दा निम्नानुसारको वितरण प्राप्त भयो :

तालिका नं. १५: अध्ययन क्षेत्रमा रहेका विवाहित व्यक्तिहरूको वैवाहिक अवस्था

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
	सँगै	४६	७४.१९
१	पारपाचुके	२	३.२२
२	विधवा	८	१२.९
३	विधुर	६	९.७
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

माथिको तालिकामा उत्तरदाता र उनका परिवारका विवाहित सदस्यहरूमध्ये धेरै जसो ७४.१९ प्रतिशत को वैवाहिक स्थितिसँग रहेको पाइन्छ । भने अध्ययन क्षेत्रमा पारपाचुकेको घट्टा पनि बढ्न थालेको उत्तरदाताले व्यक्त गरेका छन् । पारपाचुके गर्नेको संख्या ३.२२ प्रतिशत रहेको छ । विधवाहरूको संख्या १२.९ भन्दा विधवाहरूको संख्या ९.७ प्रतिशत कम देखिन्छ । यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि महिलाहरू कम समयमा नै विधवा भएको पाइन्छ भने पुरुषहरू अलि पाको उमेरमा मात्र विधुर देखिन्छन् । यदि उनीहरू कम समय विधुर भएपनि पुनः विवाह गर्दछन् ।

५.४.२ विवाह विच्छेद सम्बन्धी उत्तरदाताहरूको धारणा

उत्तरदाताहरू सबैलाई तपाईंको विचारमा विवाह विच्छेदका घटनाहरू बढेका छन् ? भनी गरिएको प्रश्नमा व्यक्त प्रतिक्रियाहरू यसप्रकार छन् ।

तालिका नं. १६: विवाह विच्छेद सम्बन्धी धारणाहरू

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	विवाह विच्छेद बढेको	४७	७५.८
२	विवाह विच्छेद घटेको	१५	२४.१९
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

अधिकांश उत्तरदाताहरू ७५.८ प्रतिशतले आजकल विवाह विच्छेदका घटनाहरूमा वृद्धि हुँदै गएको बताए ।

५.४.३ विवाह विच्छेदका घटना वृद्धि हुनाका कारणहरू

विवाह विच्छेदका घटनाहरूमा वृद्धि भएको भन्ने विचार व्यक्त गरेका उत्तरदाताहरूसँग यसको कारणबारे बताउन आग्रह गर्दा विभिन्न प्रतिक्रिया व्यक्त गरे । उनीहरूका अनुसार विवाहमा भनेजस्तो दाइजो नपाउनु, सम्बन्ध विच्छेद गरेपछि पैसा पाइन्छ भन्ने लोभ लाग्नु, बाबुआमाको करकापमा परेर विवाह गर्नु वा आफैले आफ्नो जोडी छान्न नपाउनु, वैदेशिक रोजगारीको क्रममा लोभस्वास्ती धेरै समय घरबाट टाढा रहनु र उनीहरूसँग अन्य व्यक्तिको सम्बन्ध रहनु; महिलाको स्वतन्त्रतामा वृद्धि भई श्रीमान् तथा घरपरिवारका अन्य सदस्यहरूको दबावमा बस्न नचाहनु, महिलाहरूमाथि हुने घरेलु हिंसाका कारण बताए । त्यस्तै अन्य कारणहरूमा महिलाले आयआर्जन गरी आत्मनिर्भर भएपछि अरूको भरमा नपरी स्वतन्त्र हुनु तथा श्रीमान्श्रीमतीको उमेरमा धेरै परिवर्तन भई उनीहरूका रुचि, इच्छा, चाहानामा मेल नखाँदा पनि विवाह विच्छेद हुने बताए । अध्ययन क्षेत्रमा केही समय पहिला दाइजोको कारणले विवाह गरेको एक हप्तापछि विवाह विच्छेद भएको घटना पनि पाइयो । केटीको पारिवारिक स्रोतबाट यस्तो जानकारी प्राप्त भएको थियो ।

समग्रमा विवाह विच्छेदका घटनाहरू वृद्धि हुने धेरै कारणहरू भए पनि सम्बन्ध विच्छेदको घटना आर्थिक पाटोसँग जोडिएको पाइन्छ । कम आर्थिक स्वतन्त्रता र बढी आर्थिक स्वतन्त्रता दुवैले गर्दा सम्बन्ध विच्छेदका घटना भएका छन् । सम्बन्ध विच्छेदमा पश्चिमी सभ्यताको प्रभाव पनि केही मात्रामा परेको पाइन्छ ।

५.४.४ विवाह विच्छेद र विवाहका प्रकार सम्बन्धी धारणाहरू

उत्तरदाताहरूलाई कस्तो किसिमको विवाहमा बढी सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू भएका छन् भनी सोधिएको प्रश्नमा उत्तरदाताहरूद्वारा व्यक्त विचारहरू यसप्रकार छन् ।

तालिका नं. १७: विवाह विच्छेद र विवाहका प्रकार सम्बन्धी धारणाहरू

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	प्रेम विवाह	२०	३२.२५
२	मागि विवाह	१९	३०.६४
३	प्रेम मार्फत विवाह	२२	३५.४८
४	अदालत विवाह	१	१.६१
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

तालिकाको अध्ययन गर्दा ३२.२५ प्रतिशत उत्तरदाताहरूले मागी विवाहमा विवाह विच्छेदका घटनाहरू बढी भएको बताए भने २३.५८ प्रतिशत ले मात्र प्रेम विवाहमा विवाह विच्छेद बढी भएको बताए ।

५.४.५ सम्बन्ध विच्छेद (विवाह विच्छेद) का कारणहरू

मागी विवाहमा बढी सम्बन्ध विच्छेद भएको बताउनेहरूले यसको कारणमा आफ्नो जोडी आफै छनौट गर्न नपाउनु, अर्काको करकापमा परेर विवाह गर्नुपर्ने मागी विवाहमा दाइजोको चलन हुने हुँदा भनेजस्तो दाइजो नपाएपछि सम्बन्ध विच्छेद हुने बताए । त्यस्तै प्रेम विवाहमा बढी सम्बन्ध विच्छेद भएको बताउनेहरूले यसको कारणमा अपरिपक्व अवस्थामा प्रेम गर्ने र पछि मनमुटाव हुने, प्रेम गर्दा केही कुरा ढाँट्ने पछि थाहा पाएपछि मनमुटाव हुने, प्रेम गर्दा गरिएका बाचाबन्धन पूरा हुन नसक्दा सम्बन्ध विच्छेद हुने कारण बताए ।

निष्कर्षमा भन्दा सबै किसिमका विवाहमा सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू घटिरहेका छन् । तुलनात्मक रूपमा मागी विवाहमा बढी सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू भएको धारणा पाइयो ।

५.५ अन्तरजातीय विवाहको चलनमा भएका परिवर्तनहरू

ब्रह्मण, क्षत्री समूह हिन्दू धर्मसंस्कृतिमा आधारित मूल्य र मान्यताबाट निर्देशित छ । हिन्दू धर्म अनुसारको स्तरीकरणमा विश्वास राख्ने यो समूहले ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य र शुद्र गरी चार वर्णको व्यवस्था अनुसार आफूहरूलाई उच्च स्थानमा राख्दछन् । नेपालको राज्य सञ्चालनमा एकीकरणको पालादेखि नै महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएका यी दुई

जातिमा आफ्नै जातिभित्र उपयुक्त कुलघरानका केटा वा केटी खोजी मागी विवाह गर्ने चलन अझै पनि प्रमुख रूपमा नै चलिआएको छ । यिनीहरू आफ्नै जातिभित्र विवाह गर्दछन् तर आफ्नै थर वा एउटै गोत्रमा विवाह गर्दैनन् । विवाह गर्दा ब्रह्मण-क्षत्रीहरूले नाताले छोएकोमा विवाह गर्दैनन् तर अन्य जातमा मामाकी छोरी विवाह गर्ने चलन छ । मामाकी छोरीलाई दिदीबहिनीसरह पूज्यनीय मान्ने चलन छ ।

५.५.१ अध्ययन क्षेत्रमा अन्तरजातीय विवाहको वर्तमान स्थिति

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका उत्तरदाताहरू र उनीहरूका परिवारमा रहेका विवाहित सदस्यहरूको सजातीय वा अन्तरजातीय जोडीहरूबारे प्राप्त वितरण यसप्रकार छ ।

तालिका नं. १८: अध्ययन क्षेत्रमा अन्तरजातीय र सजातीय जोडीको वितरण

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	अन्तरजातीय	११	१८
२	सजातीय	५१	८२.२५
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका विवाहित वर्तमान जोडीहरूको वैवाहिक जातीय अवस्थाको अध्ययन गर्दा अधिकांश जोडीहरू ८२.२५ प्रतिशत ले आफ्नै जातिभित्र (सजातीय) विवाह गरेका छन् भने थोरैले १८ प्रतिशत ले मात्र अन्तरजातीय विवाह गरेको देखिन्छ । यसले अझैपनि व्यवहारमा अन्तरजातीय विवाहको चलन उल्लेख्य रूपमा रहेको देखाउँदैन । उमेर समूह अन्तरजातीय जोडीको सङ्ख्या कम उमेर समूहमा बढी र बढी उमेर समूहमा कम छ । सबैभन्दा सानो उमेर समूहमा सबैभन्दा धेरै अन्तरजातीय जोडीहरू देखिन्छन् । यसले युवा पुस्तामा अन्तरजातीय विवाहको प्रचलन विस्तारै बढ्दै गएको देखाउँछ ।

५.५.२ अन्तरजातीय विवाह सम्बन्धी धारणाहरू

ब्रह्मण-क्षत्री समूहमा अन्तरजातीय विवाहको चलन बढ्दै गएको हो भनी गरिएको प्रश्नमा उत्तरदाताहरूले दिएको प्रतिक्रिया यसप्रकार छ ।

तालिका नं. १९: अन्तरजातीय विवाह बढेको सम्बन्धी धारणाहरू

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	अन्तरजाति विवाह भएको	५८	९३.५४
२	अन्तरजाति विवाह नभएको	४	६.४५
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

अधिकांश उत्तरदाताहरू ९३.५४ प्रतिशतले अन्तरजातीय विवाहको चलन चलेको छ भन्ने पक्षमा आफ्नो मत जाहेर गरे । उनीहरूका अनुसार अहिलेसम्म सजातीय विवाहको मात्रा बढी रहेको भए पनि अब त्यहाँ अन्तरजातीय विवाह गरे पनि हुन्छ भन्ने मान्यता राखेहरू र अन्तरजातीय विवाह गर्ने युवाहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको पाइन्छ ।

५.५.३ अन्तरजातीय विवाह बढ्नुका कारणहरू

अन्तरजातीय विवाहको चलन बढेको हो भन्ने मत प्रकट गर्नेहरूलाई यसको कारण बताउन आग्रह गर्दा नयाँ पुस्ताले जातभातको चलनलाई अस्वीकार गर्दै गएको, आपसी प्रेम गर्दा जातिलाई भन्दा पनि अरू पक्षलाई बढी जोड दिने, शिक्षा र चेतनाको वृद्धिसँगै सञ्चारका साधनहरू रेडियो, टि.भी. फिल्मजस्ता माध्यमहरूले प्रभाव पारेको र छुवाछुतको चलनमा कमी हुँदै गएको छ । अन्तरजातीय विवाहलाई प्रोत्साहन गर्नको लागि आर्थिक वर्ष २०६८/०६९ को बजेटमा अन्तरजातीय विवाह गर्ने जोडीलाई रु.१ लाखको प्रोत्साहन रकमको व्यवस्था गर्नुले पनि अन्तरजातीय विवाहलाई जोड दिएको भन्ने धारणा देखिन्छ ।

यसरी हिजोदेखि चलिआएको स्वजातीय विवाह गर्ने परम्परालाई ब्रह्मण, क्षत्री समुदायमा चुनौती दिँदै नयाँ पुस्ताले पनि अन्तरजातीय विवाहलाई अवलम्बन गर्दै आएको छ । यो समूहमा अन्तरजातीय विवाहलाई हेर्ने पुरानो दृष्टिकोणमा सकारात्मक सोचाइको विकास हुँदै गएको पाइन्छ ।

आजकल विवाहको जोडी छनौट गर्दा आर्थिक आत्मनिर्भरतालाई पनि हेर्न थालिएको छ । जो आफ्नो खुट्टामा उभिएर आफै आयआर्जन गर्न सक्षम हुन्छन्, त्यस्ता केटा वा केटीलाई आफ्नो जोडा छनौटमा बढी महत्व दिइन्छ । पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्ताको बिचमा जातीय उच्चताको कुरालाई लिएर द्वन्द्व भइरहेको छ । नयाँ पुस्ताको सोचाइमा मानिसको

जातभातको आधारमा हुने स्तरीकरण ठीक होइन । नयाँ पुस्ता जातको आधारमा होइन, योग्यता र क्षमताको आधारमा आफ्नो जोडी छनौट गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ, भने पुरानो पुस्ता आफ्नो कुलघरान र जातलाई बढी प्राथमिकता दिन चाहन्छ । यी दुई पुस्ताका बीचमा सोचाइको यो द्वन्द्व चलिरहेको छ । छोराले अर्को जातको बहारी ल्याउँदा घरायसी भगडाको कारण घरभन्दा बाहिर रहनु परेका उदाहरणहरू प्रशस्तै देखिन्छन् ।

५.६ दाइजोको चलनमा भएका परिवर्तनहरू

विवाह गर्दा केटी पक्षका मानिसहरूले केटा पक्षकालाई दिने नगद तथा जिन्सी वस्तुलाई दाइजो भनिन्छ । वैदिक कालको विवाहमा दाइजोको रूपमा केही नदिने, मात्र कन्यादान गरिने कुरा उल्लेख छ । समयको विकासक्रममा विवाहको समयमा दाइजो दिने र लिने चलनमा वृद्धि हुँदै आएर आजको अवस्थामा यो विकृतिको रूपमा रहेको पाइन्छ । ब्राह्मण-क्षत्री समाजमा दाइजोको प्रभाव अन्य जातजातिमा भन्दा बढी परेको छ ।

५.६.१ अध्ययन क्षेत्रमा प्रचलित दाइजोको वर्तमान अवस्था

यस अध्ययनमा संलग्न उत्तरदाताहरूबाट उनीहरू र आफ्ना सन्तानहरूको विवाहमा उनीहरूले कस्तो प्रकारको दाइजो ल्याउने वा दिने गरे भनी मागिएको वितरण यसप्रकार रहेको छ ।

तालिका नं.२० दाइजोको प्रकारहरू सम्बन्धी अवस्था

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	नगद	६	९.६
२	जिन्सी	४८	७७.४१
३	केही नल्याएको	८	१२.९
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा रहेका दाइजोका विभिन्न रूपहरूमध्ये सबैभन्दा बढी ७७.४१ प्रतिशत प्रचलित रूप जिन्सी देखिन्छ । जिन्सीमध्ये गाग्री, भाँडा, दराज, पलङ्ग, सोफासेट र अन्य घरायसी सामानहरू बढी मात्रामा छन् । दाइजोको दोस्रो ९.६ प्रतिशत रूप नगद देखिन्छ भने विवाहमा केही नल्याउने सङ्ख्या १२.९ प्रतिशत पनि उल्लेख्य रहेको छ । केही नलिएर विवाह गर्नेहरूको सङ्ख्या अत्यधिक देखिन्छ । दाइजोको

रूपमा जिन्सी सामानको सट्टा नगद दिएमा त्यसलाई आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्न सजिलो हुने भएकोले यो चलन चलेको पाइन्छ । जिन्सी सामान सबै प्रयोगमा नआउन पनि सक्दछ । समग्रमा यसबाट सुरुमा दाइजो लिने चलन नभएको, बीचमा दाइजोको रूपमा जिन्सी सामान लिनेदिने चलन चलेको र अहिले नगद दिनेलिने चलन बढ्न थालेको देखिन्छ । यसबाट दाइजोको रूप फेरिए पनि वर्तमान अवस्थामा दाइजोको चलनमा वृद्धि भएको पाइन्छ ।

५.६.२ दाइजोको चलन सम्बन्धी धारणाहरू

विवाहमा दाइजो ल्याउने चलन बढ्दै वा घट्दै हो ? भनी सबै उत्तरदाताहरूलाई गरिएको प्रश्नमा उत्तरदाताहरूको प्रतिक्रिया यसप्रकार रहेको छ । अध्ययनको क्रममा ६२ जना उत्तरदाता मध्ये धेरै जसो उत्तरदाताले दाइजो प्रचलन समय परिवर्तनसँगै वृद्धि हुँदै गईरहेको बताए भने थोरै संख्याले मात्रै बटुँदै गएको बताए ।

तालिका नं. २१: दाइजोको चलन सम्बन्धी धारणाहरू

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	दाइजो सम्बन्धी धारणा बढ्दै गएको	५०	८०.६
२	दाइजो सम्बन्धी धारणा घट्दै गएको	१२	१९.३५
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

अध्ययनका ६२ जना उत्तरदातामध्ये अधिकांश ८०.६ प्रतिशतले दाइजोको चलनमा वृद्धि हुँदै गएको बताए भने अत्यन्त थोरै १९.३५ प्रतिशतले मात्र नबढेको बताए ।

५.६.३ दाइजोको प्रचलनमा वृद्धि हुनाका कारणहरू

दाइजो ल्याउने तथा दिने चलन बढ्दै गएको हो भन्ने पक्षमा रहेकाहरूलाई यसको कारण के होला भनी प्रश्न गर्दा विभिन्न कारणहरू रहेको बताए । उनीहरूका अनुसार दाइजोको चलनमा वृद्धि हुनाको कारण आजकल छोरा र छोरीलाई समान दृष्टिले हेरिने हुँदा छोराले बाबुको सम्पत्ति पाउने हुँदा छोरीलाई पनि दिनुपर्दछ भन्ने मान्यताको विकास हुँदै गएको बताए । व्यक्तिले आफ्नो इच्छा नहुँदानहुँदै पनि बाध्य भएर दिनुपरेको वा छोरीको विवाह राम्रो केटा वा परिवारमा गरिदिएमा सुख हुन्छ भन्ने सोचाइले आफ्नो आर्थिक अवस्थाले नसक्ने भए पनि ऋणै काढेर पनि दाइजो दिने चलन चलेको अवस्था जानकारी

गराए । कतिपयले अहिलेको अवस्थाले नदिए पनि बाबुबाजेको कुलघरानको इज्जत, मान, प्रतिष्ठा जोगाउनको लागि पनि दाइजो दिनुपरेको कुरा गरे । कतिपयले देखासिकी र आडम्बरको लागि दाइजो दिने चलन चलेको बताए भने केहीले मानिसको आयआर्जन गर्ने क्षमताको वृद्धि हुँदा आर्थिक हैसियत बढेका कारण दाइजोको चलनमा वृद्धि हुँदै गएको बताए ।

यसरी दाइजोको प्रचलन ब्रह्मण, क्षत्री समूहमा निरन्तर रूपमा बढ्दै जाँदा गरिव मानिसका छोरीहरूको विवाह हुन नसक्ने अवस्था आएको छ भने विवाहमा पर्याप्त दाइजो दिन नसक्दा विवाहित महिलाले घरमा घृणा र तिरस्कार सहनुपर्ने तथा हिंसाको सिकार हुनुपर्ने घटनाहरू वृद्धि हुँदै गएका छन् । दाइजोको रूप तथा अवस्था समयसमयमा बदलिन्छ । कुनै अवस्थामा दाइजो खुल्ला र प्रतिस्पर्धात्मक अवस्थामा हुन्छ भने कैयौं अवस्थामा यो गुप्त र वैयक्तिक भइदिन्छ । जुनसुकै रूपमा भए पनि ब्रह्मण, क्षत्री समाजमा दाइजो विकृतिपूर्ण अवस्थामा फैलिरहेको छ र आर्थिक शोषणको माध्यम बनिरहेको छ ।

५.७ विवाहको भोजभतेरको तरिकामा आएका परिवर्तनहरू

विवाह एउटा सुखद क्षण हो । यसलाई स्मरणयोग्य बनाउन र औपचारिकता दिनको लागि भोजभतेरको व्यवस्था गरिएको हो । ब्रह्मण, क्षत्री समूहको विवाहमा विवाह गरेर ल्याएकी नयाँ दुलहीले पहिलो दिनको भोज छोएपछि तथा नवविवाहित दम्पतिले खाएपछि मात्र भोजको औपचारिक सुरुवात हुने मान्यता रहेको छ । सबै इष्टमित्र नातेदार मिलेर भोज खाएपछि वैवाहिक सम्बन्ध औपचारिक हुन्छ ।

५.७.१ विवाहको भोजभतेरको तरिकामा परिवर्तन हुनाका कारणहरू

नेपालका ग्रामीण भागहरूमा पनि आर्थिक रूपान्तरणको प्रभाव पर्दै गएको छ । कृषिमा मात्र आश्रित भएर मानिसहरूको जीविकोपार्जन गर्न सक्ने अवस्था नभएकोले उनीहरू आयआर्जनका वैकल्पिक उपायहरूको खोजमा सहरबजार तथा वैदेशिक रोजगारीको क्रममा विदेश जानेहरूको सङ्ख्या बढ्दै छ । यसले गर्दा मानिसको आर्थिक हैसियतमा वृद्धि भएको छ । विवाहको भोजभतेरमा बढी खर्च गर्ने क्षमता प्राप्त हुन्छ । अहिले गाउँ तथा बजारमा मानिसहरूको सामाजिक सम्बन्धमा पनि परिवर्तन भएको छ । पहिलाको कृषिमा पूर्ण आश्रित भएको समाजमा विवाहको बेला मानिसलाई फुर्सद हुने र एकआपसमा सरसहयोग बढी हुन्थ्यो भने अहिले मानिस बढी व्यस्त हुँदा आपसमा सरसहयोगको कमी

हुँदै गएको छ । यसले गर्दा भोजमा पनि व्यवसायीकरण भएको छ । सहरबजारबाट दक्ष कामदार ल्याएर भोज तयार गर्न थालिएको छ । शिक्षा, चेतना र बाहिरी प्रभावले गर्दा भोज तयार गर्ने तरिका, बस्ने तरिका, खाने तरिका आदि सबैमा परिवर्तन आएको छ । कृषिमा आश्रित गाउँले परिवेशमा पहिला मानिसहरूको आफ्ना नजिकका खास इष्टमित्रहरू तथा नातेदारहरूसँग मात्र सम्पर्क हुने गरेकोमा अहिले दायरा फराकिलो भएको छ । सञ्चार र यातायातका साधनहरूको पर्याप्त विकासले गर्दा धेरै मानिसहरूसँग सम्पर्क बढ्न थालेको छ । यसले गर्दा विवाहको भोजमा नजिकका इष्टमित्र बाहेकका पेसागत, राजनैतिक र समाजका अन्य व्यक्तिहरू बढी आमन्त्रित हुन्छन् । बस्ती बढ्दै गएकोले बजार क्षेत्रमा खाली ठाउँको अभाव हुन थाल्यो र भोज होटल वा पार्टी प्यालेसमा हुन थाल्यो । शिक्षाको विकासले सामाजिक चेतनामा वृद्धि भई भोजभतेरमा छुवाछुतको चलनमा पनि कमी आउँदैछ ।

५.८ पुनः विवाहको अवस्था

एकपटक वैवाहिक बन्धनमा बाँधिपछि त्यसलाई विच्छेद गरी पुनः अर्को व्यक्तिसँग गरिने विवाहलाई पुनः विवाह भनिन्छ । ब्रह्मण, क्षत्री समूहको विवाहमा अग्निसाक्षी राखी स्थापित गरिएको सम्बन्ध भएकोले यो जन्मजन्मान्तर कायम रहनुपर्दछ भन्ने मान्यता भए पनि यसमा परिवर्तनहरू देखिन थालेका छन् ।

५.८.१ पुनः विवाहको अवस्था सम्बन्धी धारणाहरू

अध्ययनमा संलग्न उत्तरदाताहरूलाई आजकल पुनः विवाहको चलनमा वृद्धि भएको हो भनी गरिएको प्रश्नमा उनीहरूले व्यक्त गरेको प्रतिक्रिया यसप्रकार छ ।

तालिका नं. २२: पुनः विवाह सम्बन्धी धारणाहरू

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	पुनह विवाह बढेको	५६	९०.३२
२	पुनह विवाह घटेको	६	९.६
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

उत्तरदातामध्ये धेरै ९०.३२ प्रतिशतले पुनः विवाह गर्ने चलनमा वृद्धि भएको बताए ।

५.८.२ पुनः विवाह गर्ने चलनमा वृद्धि हुनाका कारणहरू

पुनः विवाह गर्ने चलन बढ्दै गएको हो भन्नेहरूलाई यसको कारण बताउन आग्रह गर्दा पुनः विवाहलाई हेर्ने सोचमा सकारात्मक परिवर्तन हुँदै जानु, मानिस शिक्षित हुँदै गए अनुसार विवाहमा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको प्रयोग हुनु, बाबुआमाले दिएकासँग आफ्नो इच्छा चाहनामा स्वास्नीमानिसको सम्पर्क अरूसँग हुनु, महिलाहरूको रोजगारीमा वृद्धि भई आर्थिक परनिर्भरता कम हुँदै जानु र कानुनी प्रावधानहरू महिलाको पक्षमा हुनु प्रमुख कारणहरू भएको बताए भने पुनः विवाह गर्ने चलन घटेको भन्नेहरूले आजकल मानिस शिक्षित हुँदै गएकोले यस्तो नहुने बताए ।

एकपटक स्थापित भएको वैवाहिक सम्बन्ध तोडिनु हुँदैन भन्ने मान्यता राख्ने कट्टर हिन्दू धर्मबाट निर्देशित ब्रँह्मण, क्षत्री समूहमा महिलालाई कम स्वतन्त्रता प्राप्त छ । समय परिवर्तन हुँदै जाँदा पुनः विवाह गर्ने हुँदैन भन्ने सोचाइमा परिवर्तन हुँदै गएर पुनः विवाह पनि भएका छन् । ब्रँह्मण, क्षत्री समूहमा पुनः विवाहको चलन चल्नुका धेरै कारणहरूमध्ये वैदेशिक रोजगारको प्रभाव पनि रहेको छ । वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा श्रीमान्ले दुःख गरी कमाएको सम्पत्तिलाई दुरुपयोग गरेर अर्कोसँग पुनः विवाह गर्ने प्रवृत्ति पनि बढी रहेको छ ।

५.९ जोडी छनौट प्रक्रियामा आएका परिवर्तनहरू

नेपालका ब्रँह्मण, क्षत्री समूहको विवाह गर्ने परम्परागत तरिका मागी विवाह हो । यस किसिमको विवाहमा आफ्ना अभिभावकले आफ्ना छोराछोरीको लागि उपयुक्त जोडी छनौट गरिदिन्छन् । यसरी आफ्ना छोराछोरीको लागि आफ्नै जातभिन्न उपयुक्त जोडी छनौट गर्नको लागि छनौटका केही आधारहरू बनाएका हुन्छन् । यस्ता छनौट गर्ने आधारहरूमा समयक्रममा परिवर्तन आएको पाइन्छ । पहिला ब्रँह्मण, क्षत्री समाज कृषिमा आधारित हुँदा खेतीपाती गर्न जान्ने, घरायसी कामधन्दा गर्ने सीप भएकी, शारीरिक बनावट हटाकट्टा भएकी, छिटोछरितो चाल भएकी, कुलघरानिया केटीलाई छनौट गरिन्थ्यो भने घरमा सम्पत्ति भएको, कृषि काम गर्ने सीप भएको, शारीरिक रूपमा स्वस्थ र फूर्तिलो केटी हेरिन्थ्यो भने अहिले अभिभावकले छोराछोरीको लागि उपयुक्त जोडीको छनौट गर्ने आधारहरूमा परिवर्तन आएका छन् ।

५.९.१ छोरा तथा छोरीको लागि जोडी (बुहारी/ज्वाइँ) छनौट गर्ने प्रमुख आधार सम्बन्धी धारणाहरू

अध्ययनमा छनौट गरिएका सम्पूर्ण उत्तरदाताहरूलाई तपाईंले छोराको लागि जोडी छनौट गर्दा कुन कुन पक्षलाई बढी महत्व दिनुभयो/ दिनुहुन्छ भनी सोधेको उत्तरमा निम्न अनुसारको प्रतिक्रिया प्राप्त भयो :

तालिका नं. २३ : छोराछोरीको लागि जोडी छनौटका प्रमुख आधारहरू

आधारहरू	छोराको जोडी (बुहारीको लागि)		छोरीको जोडी (ज्वाइँको लागि)	
	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
पढाइ	दुप	दुपछ	दुछ	जड
शीलस्वभाव	छप	दछोट	दुप	जट
कुलधरान	घछ	जडाघ	छप	दुप
रूपबनोट	दुप	जणघ	जछ	ट
व्यवहार	दुप	दुणछ	घछ	जद
जागिर (पेसा)	ड	दाद	छछ	दद
सम्पत्ति	ज	णछ	जण	द
जम्मा	जदद		दछण	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

तालिका आफ्नो छोराको जोडी (बुहारी) छनौट गर्दा २०.५५ पढाइलाई आधार मानेका छन् । त्यस्तै सबभन्दा बढी प्राथमिकतामा शीलस्वभाव । कुलधरान र रूपबनोटलाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । त्यस्तै जांगीर र सम्पत्तिलाई कम प्राथमिकता दिएका छन् । यसरी महिला भन्दा अहिले जोडी छनौटको प्रक्रियामा स्पष्ट भिन्नता देखिन्छ । महिला जोडी छनौट गर्दा जात बोली इजजत कुलधरानलाई बढी महत्व दिइन्थ्यो ।

त्यस्तै अध्ययनमा संलग्न उत्तरदाताहरूले छोरीको लागि जोडी छनौट गर्दा सबैभन्दा पहिलो प्राथमिकता पेसालाई दिए । अधिकांश (२२५) ले पेसालाई पहिलो प्राथमिकतामा राखे । दोस्रो प्राथमिकतामा पढाइ र आधाभन्दा बढी (२०५) ले शीलस्वभावलाई तेस्रो प्राथमिकतामा राखेको पाइयो । त्यसपछि कुलधरान, सम्पत्ति क्रमश प्राथमिकतामा परेका छन् ।

५.९.२ छोराको लागि जोडी छनौट प्रक्रियामा आधारहरूको प्राथमिकरणका कारणहरू

छोराको लागि जोडी छनौट गर्दा माथि दिए अनुसार किन ती पक्षहरूलाई बढी महत्त्व दिनुभयो भन्ने प्रश्नमा पढाइ भए हरेक कुरा बुझ्ने क्षमता हुने, समझदार हुने, बुहारी शिक्षित भए परिवार नै शिक्षित हुने, शिक्षित भए जागिर खाई आत्मनिर्भर हुने छोराछोरीको पालनपोषण हुने बताए । शीलस्वभावले परिवारमा सबैलाई मानमर्यादा गर्ने, सासुससुराको उचित रेखदेख हुने धारणा व्यक्त गरे । कुलघरानले परिवारको पृष्ठभूमि मिल्दो, आर्थिक अवस्थाबारे बताउँछ । यसले व्यक्तिले देखाउने व्यवहारको पनि प्रतिनिधित्व गर्दछ । 'कुलकी नानी, मूलको पानी' भन्ने उखान धेरै उत्तरदाताहरूले दोहोर्याए । यसको मतलब राम्रो कुलघरानकी छोरी मूलको पानी जस्तै शुद्ध र स्वच्छ हुन्छ भन्ने अर्थ लाग्दछ । आकर्षक रूपबनोट भएको मानिस सबैलाई मनपर्दछ । सुन्दरता मनपराउने मानवीय स्वभाव हो, जसले पछि सन्तानमा समेत वंशाणुगत प्रभाव पार्ने कुरा उत्तरदाताहरूले बताए । राम्रो व्यवहार नै परिवारको सभ्यता भएको तथा जागिर भएमा आत्मनिर्भर हुने, परिवारको उचित पालन पोषण हुने धारणा उत्तरदाताले प्रकट गरे । सम्पत्ति भए इज्जत रहन्छ भन्ने मनसाय व्यक्त गरेको पाइयो जुन अप्रत्यक्ष रूपमा दाइजो र दानदक्षिणासँग सम्बन्धित रहेको छ ।

५.९.३ छोरीको लागि उपयुक्त जोडी (ज्वाइँ) छनौट गर्ने प्रमुख आधारहरू सम्बन्धी धारणा

छोराको लागि जोडी छनौट गर्ने निश्चित आधारहरू भएजस्तै छोरीको लागि उपयुक्त जोडी (ज्वाइँ) को छनौट गर्दा पनि निश्चित आधारहरू स्थापित गरेका हुन्छन् । आधारहरू मोटामोटी एउटै भए पनि छोराको जोडीको छनौट गर्नेभन्दा छोरीको जोडी छनौट गर्ने प्राथमिकरणहरू फरक हुन्छन् । अध्ययनमा संलग्न उत्तरदाताहरूले छोरीको लागि जोडी छनौट गर्दा निम्न पक्षहरूलाई महत्त्व दिएको पाइयो :

५.९.४ छोरीको लागि जोडी छनौट प्रक्रियामा विशेष आधारहरूको प्राथमिकताका कारणहरू

छोरीको लागि उपयुक्त जोडी (वर) को छनौट गर्दा किन माथिका आधारहरूलाई प्राथमिकरणमा राख्नुभयो भनी सोधिएको प्रश्नमा पेसा भयो भने छोरी र जन्मने सन्तानहरूले सुख पाउने तथा जिउने आधार हुने बताए । त्यस्तै पढाइ भएमा पेसा पाउन

सजिलो हुने, पढेको मानिसले हरेक कुरा बुझ्ने घरव्यवहारमा सजिलो हुने, इष्टमित्र तथा श्रीमतीको राम्रोसँग कदर गर्न सक्ने बताए । शीलस्वभाव असल भए नराम्रो बानी र कुलतमा फस्ने सम्भावना हुँदैन जसले परिवारमा सुखशान्ति कायम रहन्छ । कुलघरान र सम्पत्ति भए जीवन सुखी हुने, परिवार सभ्य हुने, केटाकेटीहरू (बच्चाहरू) सुसंस्कृत हुने, असल बानी सिक्ने बताए ।

यसरी आफ्ना अभिभावकहरूले आफ्ना छोराछोरीको लागि जोडी छनौट गर्दा निश्चित आधारहरू तयार गरी छानेका हुन्छन् । छोरीको लागि जोडी छनौट गर्दा पहिलो प्राथमिकतामा पेसालाई राख्नुको अर्थ छोरीलाई सुखसमृद्धि प्राप्त होस् भन्ने चाहना हो । पेसाले आर्थिक पक्षसँग सम्बन्ध राखेको हुन्छ तर छोराको लागि जोडी छनौट गर्दा पढाइलाई बढी ध्यान दिनुको अर्थ महिला शिक्षित भए परिवार शिक्षित हुन्छ भन्ने मान्यता हो । ब्रह्मण, क्षत्री समूहमा अबै पनि महिला आफ्नै खुट्टामा उभिनुपर्दछ, आफै आयआर्जन गर्ने हुनुपर्दछ भन्ने मान्यताको विकास नभइ सकेको कुरा यसले प्रष्ट पार्दछ । किनकि छोरीलाई पेसा भएको ज्वाँइसँग विवाह गरिदिएर परनिर्भर बनाउने तथा छोराको लागि आयआर्जन गर्ने भन्दा पनि आज्ञाकारी शीलस्वभाव भएकी बुहारीको आवश्यकता सासुससुराले महसुस गर्दछन् । बुहारी छनौट गर्दा जागिर छैठौं प्राथमिकता पर्नुको अर्थ बुहारीले घरबाहिर गएर आयआर्जन गर्नु त्यति आवश्यकता छैन भने ज्वाँइको छनौट गर्दा जागिरलाई पहिलो प्राथमिकता दिनुले आइमाईलाई परनिर्भर गराउने सोचाइ हो । त्यसैले यो मान्यतामा कमी आउँदै समाजमा आफ्नो रुचिचाहना अनुसारको प्रेम विवाहको चलन ब्रह्मण, क्षत्री समूहमा फस्टाउँदो क्रममा रहेको छ । अहिलेको आधुनिक पुस्ताका युवायुवतीले आफ्नो लागि जोडी छान्दा आयआर्जनलाई जोडी छनौटको प्रमुख आधार बनाउँछन् । परम्परागत पुख्यौली पेसाभन्दा अन्य पेसा अगाल्ने हुनाले आफ्ना अभिभावकको जोडी छनौटमा हस्तक्षेप नहोस् भन्ने चाहन्छन् ।

५.१० विधवा विवाहमा आएका परिवर्तनहरू

श्रीमान्को मृत्यु भई उसकै सतीत्वमा बसिरहेकी महिलालाई विधवा भनिन्छ । हाम्रो समाजमा अबै पनि महिलालाई पुरुषको भरमा पराश्रित भएर बाँच्नु पर्ने बाध्यता रहेको छ । यसरी आफ्नो आश्रय रहेको पतिको मृत्यु हुँदा विधवा हुन पुगेकी महिला बेसाहारा भएर अति दर्दनाक जीवन जिउनु परेको अवस्था देख्न सकिन्छ । ब्रह्मण, क्षत्री समाजमा यो भन्

जटिल अवस्थामा रहेको पाइन्छ किनकि सानै उमेरकी बालिकालाई ठूलो (धेरै) उमेरको केटासँग विवाह गरिदिने चलन थियो र भर्खर किशोरअवस्थामा प्रवेश गरेकी महिला विधवा बाँकी जीवन सुखमय गराउनु त कता हो कता उल्टै श्रीमान् टोक्ने बोक्सीको आरोप लगाएर पिपीत बनाएको अवस्था छ । अझ घटनादुर्घटनामा परी श्रीमान्को अकालमा मृत्यु भएको अवस्थामा यो पीडा बढी दर्दनाक हुन्छ । कतिपय महिलाहरू निःसन्तान बालविधवा पनि रहेका छन् । सुरुमा विधवाले विवाह गर्ने सोचाई असम्भव तथा कल्पना बाहिरको कुरा मानिन्थ्यो भने हाल यसको बारेमा धेरै बहस र चर्चा भइरहेका छन् ।

५.१०.१ ब्राह्मण-क्षत्री समूहमा विधवा विवाहसम्बन्धी धारणाहरू

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका उत्तरदाताहरूलाई तपाईंको गाउँघर वा छरछिमेकमा विधवा विवाह हुन थालेको हो भनी प्रश्न गर्दा निम्नानुसार प्रतिक्रिया प्राप्त भयो ।

तालिका नं. २४: विधवा विवाह सम्बन्धी धारणाहरू

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	विधवा विवाह हुन थालेको	४५	७२.५३
२	विधवा विवाह हुन नथालेको	१७	२७.४९
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

अध्ययनमा संलग्न अधिकांश उत्तरदाताहरू ७२.५३ प्रतिशतले आफ्नो गाउँघर वा छरछिमेकमा विधवा विवाह हुन थालेको बताएका छन् । थोरैले २७.४९ प्रतिशतले मात्र विधवा विवाहको चलन नचलेको बताए ।

५.१०.२ ब्राह्मण-क्षत्री समाजमा विधवा विवाह हुनाका कारणहरू

आफ्नो गाउँघर वा छरछिमेकमा विधवाविवाह हुन थालेको छ भन्ने बताउने उत्तरदाताहरूलाई यसको कारण बताउन आग्रह गर्दा विभिन्न विचारहरू व्यक्त गरे । उनीहरूका अनुसार शिक्षाको वृद्धिले गर्दा पुराना मूल्यमान्यतामा परिवर्तन भई विधवालाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आएको बताए । महिलावादी आन्दोलनले गर्दा नारी स्वतन्त्रतामा वृद्धि भएको, विधवाले रातो वस्त्र लगाउने चलन चलेको तथा लोग्ने मानिस विधुर हुँदा विवाह गर्न हुन्छ भने महिलाले पनि विवाह गर्न हुन्छ भन्ने सोचाइ चलन थालेको बताए । कतिपयले लामो समयसम्म एकल जीवन बिताउन गाह्रो हुने हुँदा विधवा महिलालाई

सहाराको जरुरत हुने र विवाह गरेमा बाँकी जीवन काट्न सजिलो हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरे । समाजमा विधवा विवाहलाई कानूनद्वारा पनि प्रोत्साहन गरेको विचार पनि व्यक्त भए ।

यसरी हिन्दू धर्मशास्त्रबाट निर्देशित मूल्यमान्यता र परम्परा अनुसार चलेको ब्रह्मण, क्षत्री समुदायमा समयअन्तरालमा विधवालाई हेर्ने सकारात्मक सोचाइको विकास हुँदै गरेको पाइन्छ । विधवा महिला सहाराविहीन भएर बाँच्न गाह्रो हुने महसुस गर्न थालिएको छ । नेपालमा चलेको दसवर्षे द्वन्द्वकालमा धेरै महिलाहरू कलिलै उमेरमा विधवा भएकोले यसको बारेमा धेरैको ध्यान केन्द्रित भई सकारात्मक सोचाइमा वृद्धि हुन थालेको पाइन्छ । आफ्नै विधवा बुहारीको लागि उपयुक्त वर खोजी आफैले कन्यादान गरिदिने ससुरा पनि ब्रह्मण-क्षत्री समुदायमा देखिन थालेका छन् । यस्तो सोचाई विधवा विवाहको बारेमा आएको महत्त्वपूर्ण परिवर्तनको पाटो हो ।

५.११ विवाह गर्ने स्थान/भौगोलिक क्षेत्रमा आएको परिवर्तनका पक्षहरू

ब्रह्मण, क्षत्रीहरूको विवाह आफ्नै जातभिन्न गर्नुपर्ने तर एउटै थर वा गोत्रमा गर्न नहुने हुँदा मागी विवाहको लागि आफ्नो जात कुलघरान मिल्ने परिवारको खोजी गर्नुपर्दछ । खोज्दै जाँदा नजिक वा टाढा जहाँ पनि हुन सक्छ । विशेषतः बिहेवारी गराउन नजिकका इष्टमित्र वा नातेदारहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । पहिलापहिला यातायात र सञ्चारका साधनहरूको अभावमा धेरै टाढा विवाह गर्नु असुविधाजनक मानिन्थ्यो । विवाह गरेपछि सधैं घरमाइत वा मावली बारम्बार गरिरहनुपर्ने हुँदा धेरै टाढासम्म हिँडेर जान गाह्रो हुने गर्दथ्यो । त्यस्तै धेरै टाढा भए मर्दापर्दाको बेला थाहापाउन गाह्रो हुने हुँदा प्राय नजिक नै विवाह गर्ने चलन चलेको पाइन्छ तर अहिले यस पक्षमा पनि परिवर्तन आएको छ । मागी विवाह गर्दा विचार पुऱ्याउनुपर्ने पक्षमध्ये दुरीलाई पनि ध्यान दिने गरिन्छ ।

५.११.१ अध्ययन क्षेत्रमा गरिएका विवाहहरूको स्थान/क्षेत्रको अवस्था

अध्ययन क्षेत्रमा भएका उत्तरदाताहरू तथा उनीहरूका परिवारका अन्य विवाहित सदस्यहरूको विवाह कति दूरीमा भएको छ भनी प्रश्न गर्दा प्राप्त भएका वितरणहरू यसप्रकार छन् ।

तालिका नं. २५: माइती/ससुरालीको स्थान (क्षेत्र) सम्बन्धी वितरण

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	वडा भित्र	६	९.६७
२	नगरपालिका	२७	४३.५४
३	जिल्लाभित्र	२१	३३.८७
४	जिल्ला बाहिर	८	१२.९
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

माथिको तथालिकामा विवाहितहरूमध्ये सबैभन्दा धेरै ४३.५४ प्रतिशत को उपमहानगरपालिका भित्र विवाह गरेको पाइयो । त्यसपछि दोस्रो स्थानमा जिल्ला भित्र ३३.८७ प्रतिशत विवाह गरेको पाइन्छ । त्यस्तै ९.६७ प्रतिशत वडा भित्र र १२.०९ प्रतिशतले जिल्ला बाहिर विवाह गरेको पाइन्छ ।

५.११.२ विवाह गर्ने दुरी सम्बन्धमा प्राप्त धारणाहरू

अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरूलाई तपाईंको छरछिमेकमा गाउँ नजिक वा टाढा विवाह गर्ने चलन छ भनी सोधिएको प्रश्नमा उनीहरूले व्यक्त गरेका धारणाहरू यस प्रकार छन् ।

तालिका नं. २६: विवाहको टाढा वा नजिक सम्बन्धी धारणाहरूको वितरण

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	टाढा	२५	४०.३२
२	नजिक	२३	३७.०९
३	बराबरी	१४	२२.५०
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा धेरै उत्तरदाता ४०.३२ प्रतिशतले आजकल टाढा विवाह हुने गरेको विचार व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै एकतिहाइ भन्दा बढी ३७.०९ प्रतिशतले आजकल नजिक विवाह गर्ने चलन चलेको बताए । केहीले २२.५० आजकल टाढा वा

नजिक खास त्यस्तो नभई बरावरी जसो हुने बताए । यसबाट विवाह नजिक वा टाढा गर्ने चलनमा स्पष्टता आउन सकेन ।

५.११.३ टाढा विवाह गर्न मन पराउनुका कारणहरू

आजकल छरछिमेक वा गाउँघरमा टाढा विवाह गर्ने चलन बढी चलेको छ भन्नेहरूलाई यसको कारण किन होला भनी प्रश्न गर्दा उनीहरूले यदि टाढा भयो भने परिवारका सानातिना, राम्रानराम्रा कुराहरू सुन्नु पर्दैन, यसले गर्दा परिवारको बिचमा व्यक्तिगत सम्बन्ध राम्रो रहन्छ भन्छन् । कतिपय एउटा परिवारका आन्तरिक कुराहरू अर्को परिवारमा थाहा पाएमा राम्रो हुँदैन भन्ने मान्यता रहेको छ । त्यसकारण यदि टाढा विवाह भएमा परिवारका आन्तरिक कुराहरू थाहा हुँदैन । टाढा हुँदा इष्टमित्रहरूसँग कहिलेकाहीं मात्र भेटघाट हुन्छ । यसले गर्दा मानमर्यादा र इज्जत कायम हुन्छ । आजकल पहिलाको जमानामा भन्दा सञ्चारका साधनहरूको राम्रो सुविधा छ । मोबाइल, फेसबुकको माध्यमद्वारा धेरै टाढासम्मका केटाकेटी बिच पनि सम्बन्ध कायम हुन्छ । उनीहरूका अनुसार यातायातका साधनहरूको विकासले गर्दा धेरै टाढासम्म पनि विवाह गर्न जान सम्भव भएको छ ।

यसरी हेर्दा विवाह आजकल टाढाटाढासम्म पनि गर्न थालेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । यातायात र सञ्चारका साधनहरूको विकासले टाढा विवाह गर्ने कुरालाई पनि सहजै लिन थालिएको छ । विवाहलाई आजकल जिल्ला, अञ्चल वा राष्ट्रको घेराले रोक्न सक्दैन ।

५.११.४ नजिक विवाह गर्न मन पराउनुका कारणहरू

आजकल छरछिमेक वा गाउँघरमा टाढाभन्दा नजिक विवाह गर्ने चलन छ भन्नेहरूलाई यसको कारण के होला भनी प्रश्न गर्दा उनीहरूले नजिक विवाह गर्दा केटाकेटीहरूको आनीबानी, चरित्र, उनीहरूको चाहना, इच्छा बुझ्न सकिन्छ र पारिवारिक जीवन सुखद हुन्छ भन्दछन् । उनीहरूका अनुसार नजिक भए चाडबाडका बेला वा अन्य समयमा भेटघाट गर्न, घरमाइत गर्न सजिलो र सुरक्षित हुन्छ । नजिक भए टाढा जाँदाको जस्तो खर्चिलो हुँदैन, दुर्घटनाको जोखिम पनि रहँदैन । नजिक भए सन्चो विसन्चो छिटोछिटो थाहा हुने, आवश्यक भए सरसहयोग गर्न सजिलो हुने तथा इष्टमित्रको बिचमा गाढा सम्बन्ध हुने कुरा पनि बताए । यसरी नजिक विवाह गर्दा घरव्यवहारमा सजिलो हुन्छ ।

विवाह इष्टमित्रहरूको पहलमा आपसी प्रेमको आधारमा गरिने पारिवारिक सम्बन्ध भएकोले यसलाई टाढा वा नजिक भनेर दूरीको आधारमा किटान गर्न गाह्रो हुने कुरा पनि उत्तरदाताहरूले बताए । आफ्ना इच्छा, चाहना, रुचि र आफूले विवाहको लागि रोजेका आधारहरू प्राप्त भएमा आजकलको यातायात र सूचना प्रविधिको विकास भएको युगमा नजिक वा टाढा भनेर दूरीको आधारमा विवाह सम्बन्धलाई सीमित गर्न सकिँदैन ।

५.१२ विवाह सम्पन्न गर्ने स्थानमा भएका परिवर्तनहरू

ब्रह्मण, क्षत्रीहरूको विवाह परम्परामा यसको विधिविधानलाई विशेष रूपमा लिएको पाइन्छ । विवाहका सम्पूर्ण विधिविधानहरू हिन्दू धर्मशास्त्रमा उल्लेख भए अनुसार हुन्छन् । पहिला ब्रह्मण-क्षत्रीहरूको विवाह गर्दा तयारीको लागि पर्याप्त समयको व्यवस्था गरी घरमै जग्गे निर्माण गरी विवाह गरिन्थ्यो । विवाहको लागि चाहिने सम्पूर्ण सामानहरूको व्यवस्था इष्टमित्र, दाजुभाइहरू सबै मिलेर गर्ने चलन रहेको थियो । विवाहको लागि सामानहरू एकआपसमा सरसहयोग ऐँचो, पैँचो गरी गाउँघरमा नै व्यवस्था गरिन्थ्यो । विवाहमा जम्मा हुने इष्टमित्र, नातेदार र जन्तीहरूलाई बस्नको लागि सबै मिलेर सबैको घरमा व्यवस्था गर्ने गरिन्थ्यो । सम्पूर्ण रूपमा कृषिमा आधारित समाज हुँदा खाद्यान्न तथा कृषिजन्य अन्य कृषियोग्य सामग्रीहरू आफ्नै उत्पादन वा सरसापट गरी चलाइन्थ्यो तर समयक्रममा विवाहका यी तरिकाहरूमा परिवर्तन भएको पाइन्छ । मानिसको जीवनयापनका तरिकाहरूमा आएको परिवर्तनले विवाह गर्ने स्थानमा पनि परिवर्तन आउँदै छ । आजकल समयको विकासक्रमसँगै घरमा हुने वैवाहिक कार्यक्रम मन्दिर, होटल तथा पार्टीप्यालेसमा हुने गरेको छ । सहरबजारका मन्दिर, होटल र पार्टीप्यालेसहरू विवाहको समयमा खचाखच हुने गरेका छन् ।

५.१२.१ अध्ययन क्षेत्रीभित्र प्रचलित विवाह सम्पन्न गर्ने स्थान सम्बन्धी अवस्था (तथ्य) हरू

अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाता र उनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको विवाह कहाँ कहाँ गरिएको हो भनी प्रश्न गर्दा प्राप्त भएका तथ्यहरू यस प्रकार छन् ।

तालिका नं. २७: विवाह गरेको स्थान सम्बन्धी वितरण

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	घरमा	१२	१९.३५
२	पार्टीप्यालेसमा	३३	५३.२२
३	मन्दिरमा	१७	२७.०४
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

अध्ययन क्षेत्रमा भएका कुल विवाह मध्ये सबैभन्दा बढी ५३.२२ प्रतिशत विवाह एबचतपुजबधिभ भएका छन् भने करिब एक तिहाई २७.०४ प्रतिशत मन्दिरमा र मात्र १९.३५ प्रतिशत मात्र घरमा विवाह गरेको पाइन्छ । माथिको तालिका हेर्दा क्रमश घरमा विवाह गर्नेको संख्या घट्दै गएको पाइन्छ ।

५.१२.२ विवाह सम्पन्न गर्ने स्थानमा आएका परिवर्तन सम्बन्धी धारणाहरू

अध्ययनमा संलग्न उत्तरदाताहरूलाई आजकल विवाह प्रायजसो कहाँ हुने गरेको छ भनी सोधिएको प्रश्नमा उनीहरूबाट प्राप्त उत्तरहरू यस प्रकार छन् ।

तालिका नं. २८: विवाह गर्ने स्थानसम्बन्धी धारणाहरू

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	घरमा	२०	३२.२५
२	पार्टी प्यालेसमा	२७	४३.५४
	बराबरी	१५	२४.९३
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

अध्ययनमा संलग्न अधिकांश उत्तरदाताहरू ४३.५४ प्रतिशतले आजकल विवाह पार्टीप्यालेसमा हुने गरेको बताए भने थोरैको ३२.२५ प्रतिशत विचारमा मात्र घरमा हुने गरेको पाइयो । यसरी आजकल धेरैजसो ब्रह्मण-क्षेत्रीहरूको विवाह घरको सट्टा पार्टीप्यालेसमा हुने गरेको देखिन्छ ।

५.१२.३ पार्टीप्यालेसमा विवाह गर्ने चलन बढ्नुका कारणहरू

अधिकांश उत्तरदाताहरूले आजकल पार्टीप्यालेसमा विवाह हुने गरेको बताएपछि यसको कारणबारे जिज्ञासा राख्दा यसबारे उनीहरूले विभिन्न विचार व्यक्त गरे । राजेगारीको लागि युवाशक्ति सहर-बजार वा विदेशतिर जाने कारणले गर्दा त्यस्तो भएको हो । पार्टीप्यालेसको विवाहमा सरसमान जुटाउन सजिलो हुने र कम मानिस भए पुग्दछ । घरमा विवाहको लागि चाहिने पर्याप्त ठाउँको अभाव हुँदै जान थालेको छ । घरको विवाहमा खाना बनाउन तथा त्यसको लागि सामान जुटाउन झन्झटिलो हुने तर पार्टीप्यालेसमा खाना खुवाउनको लागि होटल तथा क्याटरिङको व्यवस्था गर्न सजिलो हुन्छ । घरको विवाहमा जग्गे बनाउन चाहिने सामग्री जुटाउन गाह्रो हुन्छ तर पार्टीप्यालेसमा बनिबनाउ जग्गे हुन्छ । पार्टीप्यालेसको विवाह छोटो र सङ्क्षिप्त हुन्छ । यदि विधिविधान पुगेन भनेपनि पवित्र मानेर पूर्ण मानिन्छ । कतिपयले पार्टीप्यालेसको विवाह छोटो र छिटो हुने हुँदा कम खर्चालु समेत हुने बताए ।

यसरी विवाह एक बन्धन हो भनेर मान्ने पश्चिमी मुलुकको भनाइ भैं नेपालमा पनि विवाहलाई संस्कार भन्दा पनि बन्धनको रूपमा लिइने क्रम बढ्दो रूपमा छ । विभिन्न कारणले आजकल घरको भन्दा मन्दिरको विवाह रोज्ने क्रम बढीरहेको छ । सहरीकरणसँगै घरमा विवाह गर्दा सबै साथीभाइलाई अटाउने ठाउँको पनि कमी हुने कारणले घरको विवाह विस्तारै असम्भव बन्दै गयो र घरमै गरिने परम्परागत विवाहलाई पनि मन्दिर र पार्टीप्यालेसमा गर्न थालिएको छ , जहाँ एकमुष्ठ खर्च गरेपछि अनेक प्रकारका झन्झटबाट मुक्त हुन सकिन्छ । त्यस्तै बाँच्नको लागि सङ्घर्ष गर्दै आएका आजका व्यस्त मानिसहरूले पनि घरमा हुने लामो विवाहको विकल्पको रूपमा मन्दिरको विवाहलाई रोज्न थालेका छन् ।

ब्रह्मण, क्षत्री समूहको विवाह संस्कृतिलाई घरबाट मन्दिर र पार्टीप्यालेसमा सार्ने क्रममा यसभित्र धेरै विकृति र विसङ्गतिहरू भित्रिनुका साथै बढी भङ्किलो र खर्चिलो पनि भएको छ । यसले गर्दा विवाहमा परम्परागत रूपमा रहेको जन्तेबाख्रो र खेतबारीका कुनामा बसेर भतेर खाने चलन भने लोप हुँदै जाने क्रममा रहेको छ ।

५.१३ विवाह गर्ने समय (दिन/रात)मा आएका परिवर्तनहरू

नेपालका ब्रह्मण, क्षत्रीहरूको परम्परागत रूपमा चलिआएको मागी विवाहको क्रममा दुवै पक्षका बिचमा (केटीपक्ष र केटापक्ष) काम कुरो छिनेपछि, जसलाई परम्परागत भाषामा 'जनैसुपारी गर्ने' भनिन्छ। केटीका बाबुले केटा पक्षका मानिसहरू समक्ष 'तोकिएको दिनमा तोकिएको समयको लगनमा मेरी कुमारी छोरीलाई लिन तपाईंहरूका कुमार छोरालाई यतिको सङ्ख्यामा जन्ती लिएर आउनुहोला' भनी निमन्त्रणा गरेपछि, विवाहको दिनमा तोकिएको सङ्ख्यामा जन्तीको लावालस्कर सहित दिनमा जन्ती जाने चलन थियो। त्यस समयमा आजको जस्तो यातायातका साधनहरूको कमी हुँदा टाढा जानुपर्ने जन्ती दिनभरि हिडेरा राति अवेर पुग्दथे। रातको विवाह विधि पुऱ्याउँदा भोलिपल्ट अवेला भइसकेको हुन्थ्यो र जन्तेबाखो खाएर दुलही सहित जन्ती फर्कन्थे तर आजकल रातको विवाह अत्यन्त कम हुन थालेका छन्। अहिले विवाह भनेपछि स्वतः दिनको विवाह भनी बुझ्ने गरिन्छ।

५.१३.१ विवाह गर्ने समय (दिन/रात)मा आएको परिवर्तन सम्बन्धी धारणाहरू

यस अध्ययनमा छनौट भएका उत्तरदाताहरूलाई अहिले दिनमा विवाह गर्ने चलन बढ्दै गएको हो भन्ने प्रश्नमा दिएको प्रतिक्रिया यसप्रकार छ।

तालिका नं. २९: विवाह गर्ने समयमा आएको परिवर्तन सम्बन्धी धारणाहरू

सि.नं.	वितरण	संख्या	प्रतिशत
१	दिनमा	६१	९८.३
२	रातमा	१	१.६५
जम्मा		६२	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

लगभग सबैजसो (९८.३५) उत्तरदाताहरूले आजकल दिनमा विवाह हुने चलन चलेको बताए।

५.१३.२ दिनमा विवाह गर्ने चलन चल्नुका कारणहरू

सबै उत्तरदाताहरूलाई आजकल रातको विवाहको सट्टा दिनमा विवाह गर्ने चलन किन चलेको होला भनी कारण सोध्दा उनीहरूले विभिन्न विचारहरू व्यक्त गरे। यहाँ उल्लेखनीय पक्ष के छ भने अधिकांश घरका ज्येष्ठ सदस्यहरूको विवाह रातमा भएको थियो। उनीहरूका अनुसार रातको विवाहमा मानिसहरूले रक्सी सेवन गरी भैँभगडा र कुटामारी हुन्छ। त्यस्तै रातको विवाह लामो भई धेरै समय लाग्ने र धेरै पाहुनालाई

पाल्नुपर्ने हुँदा बढी खर्चिलो समेत हुन्छ । रातको विवाहमा रातभरि अनिदो बस्नुपर्ने हुँदा अनिदो बस्न गाह्रो हुन्छ । रातमा इष्टमित्र, जन्तीहरूलाई बासको व्यवस्था गर्न गाह्रो हुन्छ । रातिको विवाहमा दोहोरी भतेर खुवाउनु पर्ने हुँदा माइती पक्षलाई बढी आर्थिक भार पर्दछ । रातको विवाह गर्न टाढा जानु पर्दा सुरक्षाको पनि समस्या पर्दछ । त्यस्तै आजकल टाढाटाढासम्म जानको लागि यातायातका साधनहरू पाइने हुनाले धेरै टाढा पनि दिनमा नै जान सम्भव हुन थालेको छ ।

पहिला धेरै प्रचलनमा रहेको रातिमा विवाह गर्ने तरिका अहिले अत्यन्त कम प्रचलित छ । धेरै टाढा जानु पर्दा दिनमा सम्भव नहुने अवस्थामा बाहेक सामान्य अवस्थामा रातको विवाह गरिँदैन । यसमा मुख्य भूमिका खेल्ने तत्त्वहरूमा यातायातका साधनहरूको विकास, मानिसहरूको व्यस्तता बढी भएर लामो समय विवाहको लागि दिन नसक्नु हो । पहिला विवाहलाई मनोरञ्जनको साधनको रूपमा पनि लिइन्थ्यो भने अहिले मनोरञ्जनका अन्य साधनहरूको विकासले गर्दा पनि यसलाई कम चासोको रूपमा हेर्न थालिएको छ ।

अध्याय-छ

अध्ययनको सारांश र निष्कर्ष

६.१ अध्ययनको सारांश

यो अध्ययन नेपालका ब्रह्मण, क्षत्री समूहको विवाह संस्कारसंग सम्बन्धित रहेको छ । नेपालभर र विदेशमा समेत छरिएर रहेका ब्रह्मण, क्षत्री समूहको विवाह संस्थामा आएका परिवर्तनहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा अध्ययन क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका ब्रह्मण, क्षत्री समूहमा प्रचलित विवाह संस्थामा आएका परिवर्तनका पक्षहरूको विश्लेषण गरी उक्त क्षेत्रमा रहेका ब्रह्मण, क्षत्री समूहको विवाह संस्थामा परिवर्तन ल्याउन मुख्य भूमिका खेल्ने कारक तत्वको पहिचान गरी व्याख्या गर्नु यो अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । अध्ययनको लागि उद्देश्यपूर्ण नमुना छनैट विधि अनुसार हेटौँडा उपमहानगरपालिका वडा नं. २९ मा बसोबास गर्ने ब्रह्मण, क्षत्रीहरूका कुल १५४ घरधुरीमध्ये ६२ घरधुरीलाई छनैट गरिएको थियो । छनैटमा परेका घरधुरीहरूको घरमा नै पुगेर घरको जेष्ठ सदस्यहरूबाट तथा जेष्ठ सदस्यले प्रतिक्रिया दिन नसके वा नभेटिएको खण्डमा उपलब्ध जेष्ठ सदस्यबाट संरचित प्रश्नावलीमा भएका तथ्य र धारणाहरू बुझी प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई तालिकीकरण गर्दा एकचलीय र बहुचलीय तालिका बनाइ त्यसको आधारमा तथ्याङ्क विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । अधिकांश तथ्याङ्कहरूलाई प्रतिशतको आधारमा व्याख्या विश्लेषण र तुलना गरिएको छ । यस शोध अध्ययनको सारांशलाई बुँदागत रूपमा देखाउँदा

- १) अध्ययनमा छनैट गरिएका घरधुरी जातिगत वितरण मध्ये ब्रह्मण ५५ प्रतिशत र क्षत्री ४५ प्रतिशत रहेका छन् ।
- २) अध्ययनमा छनैट उत्तरदाताहरूको लैङ्गिक वितरण मध्ये महिला ५३ प्रतिशत र पुरुष ४७ प्रतिशत रहेका छन् ।
- ३) अध्ययनमा छनैट जनसङ्ख्याको उमेरगत वितरण मध्ये सबैभन्दा बढी १५-५९ वर्ष समूहका भएका ५९.६७ प्रतिशत रहेका छन् र सबैभन्दा कम ६० वा सो भन्दा माथि वर्ष समूहका १७.७४ प्रतिशत रहेका छन् ।
- ४) अध्ययनमा छनैट जनसङ्ख्याको शैक्षिक वितरण मध्य सबै भन्दा बढी ६१.२७ प्रतिशत आई.ए वा सो सरह छन् भने सबैभन्दा कम ४.६३ प्रतिशत निरक्षर रहेका छन् ।

-) अध्ययनमा छनोट जनसंख्याको पेशागत वितरण मध्य विद्यार्थी ३२.२५ प्रतिशत, विदेशमा जागीर १७.७४ प्रतिशत त्यसैगरी कृषि तर्फ वर्तमान परिवेश अनुसार ६.४५ प्रतिशत रहेको छन्
-) त्यसैगरी जनसंख्याको धार्मिक वितरण सबैभन्दा बढी हिन्दु धर्म ८५.४८ प्रतिशत र सबैभन्दा कम ३.२२किश्चियन धर्म मान्ने रहेका छन् ।
-) त्यसैगरी आम्दानीको मुख्य स्रोतमा स्वदेशमा रोजगार १९.३५ प्रतिशत व्यापार व्यवसायमा पनि १९.३५ प्रतिशत रहेका छन् र सबैभन्दा कम ९.६७ प्रतिशत पेन्स रहेका छन् ।
-) अध्ययनमा छनोट पारिवारिक वितरण मध्य एकल परिवार ७२.५८ प्रतिशत र संयुक्त परिवार तर्फ २७.४१ प्रतिशत रहेका छन् ।
-) विवाहका छनोट तरिका सम्बन्धी धारणमा प्रेम विवाह माफृत ३.२२ प्रतिशत र मागी विवाह मार्फत ९१.९३ प्रतिशत रहेका छन् ।
-) विवाह गर्ने उमेरमा आएको परिवर्तनको अवस्थामा सबैभन्दा धेरै १७-२६ उमेर समूह अर्थात ४९.९२ प्रतिशत र कम ५-१६ उमेर समूह अर्थात १२.९० प्रतिशत रहेका छन् ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा भएका विवाहमा हुने विधिविधानको अवस्थामा विधिधान पुऱ्याएर ६४.७४ प्रतिशत र विधिविधान नपुऱ्याइ विवाह गर्ने ३२.२५ प्रतिशत रहेका छन् ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा रहेका विवाहित व्ययक्तिहरुको वावहिक अवस्था मध्य सबैभन्दा बढी सँगै बस्ने ७४.१९ प्रतिशत यसैगरी पारपाचुके भएका ३.२२ प्रतिशत र १२.९ प्रतिशत विधवा रहेका छन् ।
-) विवाह विच्छेद सम्बन्धी धारणामा विवाह विच्छेद बढेको भन्ने ७५.८ प्रतिशत ५ विवाह विच्छेद घटेको भन्ने २४.१९ प्रतिशत रहेको छन् ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा अन्तरजातीय र सजातीय जोडीको वितरण मध्य बढी ८२.२५ प्रतिशत सजातीय र कम १८ प्रतिशत अन्तरजातीय विवाह रहेका छन् ।
-) अध्ययन क्षेत्रमा दाइजोको प्रकारहरु सम्बन्धी अवस्थामा सबैभन्दा बढी जिन्सी ७७.४१ प्रतिशत र सबै भन्दा कम नगद ९.६ प्रतिशत रहेका छन् ।
-) अध्ययनको क्षेत्रमा पुन विवाह सम्बन्धी धारणामा ९०.३२ले बढेको र ९.६ ले घटेको बताएका छन् ।

-)] अध्ययनको क्षेत्रमा छोराछोरीको लागि जोडी छनौटका प्रमुख आधारहरूमा तुलधरान तर्फ १८.३ र त्यसैगरी स्वभाव तर्फ २५.६ र व्यवहार तर्फ २०.५ र सम्पत्ति तर्फ १५ प्रतिशत रहेका छन् ।
-)] ब्राम्हण क्षेत्री समूहमा विधवा विवाह सम्बन्धी धारणामा विधवा विवाह भएको ७२.५३ प्रतिशत र विधवा विवाह नभएको २७.४९ प्रतिशत रहेका छन् ।
-)] विवाहको टाढा वा नजिक सम्बन्धी धारणाहरूमा टाढा ४०.३२ प्रतिशत र नजिक ३७.०९ प्रतिशत रहेका छन् ।
-)] अध्ययनको क्षेत्रमा विवाह गरहेको स्थान सम्बन्धी वितरणमा सबैभन्दा धेरै पार्टीप्यालेसमा ५३.२२ प्रतिशत र मन्दिरमा २७.४ प्रतिशत र सबै भन्दा कम १९.३५ प्रतिशत रहेका छन् ।

६.२ अध्ययनको निष्कर्ष

नेपालका ब्रह्मण, क्षत्रीहरूको विवाह संस्थामा धेरै परिवर्तनहरू आएका छन् । परम्परागत रूपमा चलिआएको मागी विवाह गर्ने परम्परामा परिवर्तन आई आफैले इच्छा अनुसार जोडी छान्ने प्रेमविवाहको चलन बढ्दो रूपमा छ । सानै उमेरमा विवाह गर्ने चलनमा परिवर्तन भई शिक्षा सीपआर्जन गरी परिपक्व भएर मात्र विवाह गर्ने चलन चल्दै गएको छ भने विवाहित जोडीको उमेरको अन्तर पनि कम हुँदैछ । रातमा घरैबाट लामा विधिविधानहरूद्वारा गरिने विवाहको सट्टा दिनमा, मन्दिरबाट गरिने संक्षिप्त र आवश्यक विधिविधानहरू मात्र गरिने छरितो विवाह पद्धतिहरू प्रयोगमा आउन थालेका छन् । ब्रह्मण-क्षत्री समूहमा अग्नि साक्षी राखी गरिएको विवाह जन्मजन्मान्तरको सम्बन्ध मानी सम्बन्धविच्छेद हुनै नसक्ने मान्यता रहेकोमा सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू बढेका छन् । त्यस्तै विधवालाई हेर्ने दृष्टिकोण र विधवा विवाहको बारेमा पनि सकारात्मक सोचाइ आइरहेको छ । युवापुस्तामा जातभात र छुवाछुतको चलन हट्दै जाँदा अन्तरजातीय विवाहको चलनपनि बढ्दै गएको छ । विवाहमा दाइजोको चलन बढ्दै गइरहेको छ । पहिला घरमा नै गरिने वैवाहिक कार्यक्रम र विवाह भोज अहिले मन्दिर र पार्टी प्यालेसहरूमा हुने गरेको छ । वैवाहिक भोजमा हुने सरसहयोग सरसापटको तरिकामा परिवर्तन आई व्यवसायीकरण हुन थालेका छन् । छोरा र छोरीको लागि उपयुक्त जोडी छनौट गर्दा ध्यान दिइने पुराना मापदण्डहरूमा परिवर्तन आई विवाहलाई आर्थिक आयआर्जनको लागि पेसा गरि आत्मनिर्भर हुन सक्ने मापदण्डलाई छनौटको प्रमुख आधार मान्न थालिएको छ ।

विवाहलाई नजिक, टाढा र राष्ट्रियताको साँघुरो घेराबाट हर्ने चलनमा क्रमशः ह्रास आउँदै छ । आफ्नो इच्छा, चाहना, रुचि मिल्ने जीवनसाथी जहाँ पाइन्छ त्यही विवाह गर्ने परिपाटीको थालनी हुँदै गएको छ ।

ब्रह्मण, क्षत्री समूहमा परम्परागत रूपले चलि आएका विवाहका रूपहरूमा धेरै परिवर्तनहरू आएका छन् । पुरानो कृषि प्रणालीमा आधारित समाज विस्तारै परिवर्तन भई गैर कृषि समाजमा रूपान्तरण हुने क्रममा रहेकोले समाजमा स्थापित पुराना मूल्य र मान्यताहरू परिवर्तन भइरहेका छन् । कृषिमा आधारित जीविकोपार्जनको रूपमा फेरिएको छ । शिक्षा, सूचना र संचारको विकासले पनि पुराना मूल्य र मान्यताहरूमा परिवर्तन ल्याइरहेका छन् । समाजमा रहेका हरेक संरचना र मान्यताहरूमा अन्तरविरोधहरू कायम छन् । पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्ताको बिचमा पुस्तागत र वैचारिक द्वन्द्वहरू चलेका छन् । त्यसको असर ब्रह्मण, क्षत्री समूहको विवाह संस्थामा परेको छ । विवाहमा स्थापित पुराना मूल्य र मान्यताहरू समयसँगै परिवर्तन हुने क्रममा छन् । आजको युवापुस्ताले लामो समयसम्म आफ्नो काँधमा जिम्मेवारी बहन गर्न नचाहदा विवाह गर्ने उमेरमा वृद्धि भएको छ । कृषिमा आधारित जीविकोपार्जनका उपायहरूमा परिवर्तन आउँदा जोडी खोज्ने तरिकामा पनि परिवर्तन भएको छ । पुराना सामाजिक सम्बन्धहरूमा परिवर्तन भएर पहिला जस्तो गाउँघरमा भोजभतेर लगायत मर्दापर्दा गरिने सरसहयोगको भावनामा कमी आएको छ । सामूहिक स्वार्थ भन्दा व्यक्तिवाद र व्यवसायीकरण हावी हुँदै गएको छ । महिला स्वतन्त्रता, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र आयआर्जनमा महिलाको पहुँच बढ्दा विवाहमा हुने लैङ्गिक अवस्थामा परिवर्तन भइरहेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- Bennett, Lynn (1983), *Dangerous Wives and Sacred Sisters; Social & Symbolic roles of highcast women in Nepal*. New York : Columbia University Press, USA.
- Bhattachan K.B., and Mishra Chaitanya (2000), *Development practices in Nepal; Central department of sociology and antropology Tribhuvan University Kathmandu*.
- Bhushan Vidhya and D.R. Sachdeva (2008), *An Introduction to Sociology; Allahabad : Kitab Mahal, India*.
- Bohannan, Paul and Mark Glazer (1988). *Highpoints in anthropology, Second Edition, New York. USA*.
- Doshi, S.L. and P.C. Jain (2002). *Social Antropology; Jaipur : Rawat Publication, India*.
- Ember, Carol R. and Melvin Ember (2002). *Antropology; New York : Printice Hall, USA*.
- Gidden, Anthony (2001). *Antropology; Polity Press, USA*.
- Jha, Makhan (1994). *An introduction to anthropological thoughts; New Delhi: Vikas publishes house, India*.
- Jong A.J. Julie, Dirgha J. Ghimire Arland Thornton, and Lisa Pearce (2006). *Developmental Idealism and changing model of marriage; Population Studies Centre, University of Michigan, USA*.
- Khatiwada, Suman (2008). *Wedding Customs in Nepal; Rice University, USA*.
- Kothari, C.R. (1990). *Research Methodology; New Delhi: Wishwa Prakashan, India*.
- Marshall, Gorden (1998). *Dictionary of sociology; Second Edition, Oxford University press*.
- Matouschek, Niko and Imran Rasault (2006). *The economics of marriage contract: Theories and evidence; Cornel Evolvins Family Conference*.
- Minja Kim Choe, Shyam Thapa and Vinod Mishra (2004). *Early Marriage and Early Motherhood in Nepal; Cambrige University Press*.
- Mishra, Chaitanya (2007). *Eassays on the sociology of Nepal; Kathmandu : Fine print Inc*.
- Regmi, Rishikeshab Raj (1999). *Dimensions of Nepali Society and Culture; Kathmandu : SAAN Research insititue*.
- Regmi, Rishikeshab Raj (2003). *The essentials of sociology; Kathmandu : Buddha Academic Publication*.

- Ritzer, George (1992). Sociological Theory; Third Edition. New Delhi : Mc Graw Hill.
- Thapa, Shyam (1996). Child marriage in Nepali, It's Prevalence and correlates; CNAS (volume 23 No. 2, July).
- Tylor, E.B. (1999). Dictionary of anthropology; New Delhi: W.R. Goyal Publishers and distributor, India.
- Unicef (2001). Early Marriage and child spouses; Florence: Innocent research centre, Italy.
- एन्गोल्स फ्रेडरिख (१९८६). परिवार निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति मास्को : प्रगति प्रकाशन ।
- विष्ट, डोर बहादुर, (२००५), सबै जातको फूलवारी, ललितपुर : हिमाल किताब ।
- मिश्र, चैतन्य, (२०६५), बदलि“दो नेपाली समाज, काठमाडौं : फाइनप्रिन्ट आइएनसी ।
- सुवेदी, मधुसुदन (२०५६). हिन्दू विवाहको इतिहास, सानेपा : श्रीमती सानुमाया सुवेदी, ललितपुर ।
- क्षत्री, गणेश र रामचन्द्र रायमाभी (२०६१). मानवशास्त्र र समाजशास्त्रको परिचय , काठमाडौं, एशिया पब्लिकेशन ।

अनुसूची १

ब्रामण-क्षेत्री जातिको विवाह संस्कारमा आएका परिवर्तनहरू

(मकवानपुर जिल्ला, हेटौंडा उपमहानगरपालिका वडा नं. २९मा बसोवास गर्ने ब्राम्हण क्षेत्रीहरूमा गरिएको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन)

सहभागीको नाम :

उमेर

लिङ्ग

क्र.सं.	विवरण	सूचकहरू
१.	टोल	
२.	जति	१. ब्राम्हण २. क्षेत्री
३.	धर्म	१. हिन्दू २. बौद्ध ३. अन्य
४.	आम्दानीको मुख्य श्रोत	१. कृषि २. वैदेशिक रोजगारी ३. स्वदेशमै रोजगार ४. व्यापार व्यवसाय ५. पेन्सन
५.	परिवार संख्या	
६.	परिवारको प्रकार	१. एकल २. संयुक्त ३. वृहत
७.	उत्तरदाता बसाइ सरी आएको भए कति वर्ष अघि	
८.	उत्तरदाता तथा उसको छोरा वा दाजुभाइको कुल परिवार संख्या (अध्ययन स्थलमा भएका मात्रै)	

जनसांख्यिक विवरण

क) अविवाहित

क्र.सं.	नाता	उमेर	लिङ्ग	शिक्षा	पेसा	कैफियत

१. तपाईंको गाउँमा कस्तो खालको विवाह प्रचलनमा छ ?

क) मागी ख) प्रेम ग) प्रेम मार्फत मागी

२. किन यस्तो विवाह बढी प्रचलनमा आएको होला ?

.....

३. पहिले र अहिले विवाह गर्ने उमेरमा परिवर्तन आएको छ ?

क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन

४. यदि आएको छ भने यसको कारण के होला ?
.....
५. पहिले र अहिले हुने विवाहका विधि विधानमा फरक छ ?
क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन
६. यदि छ भने केमा परिवर्तन भएको छ ?
.....
७. यसरी विवाहका विधि विधानमा परिवर्तन हुनाका कारणहरु के होलान् ?
.....
८. तपाईंको विचारमा विवाह विच्छेदका घटनाहरु बढेका छन् ?
क) बढेका छन् ख) बढेका छैनन् ग) थाहा छैन
९. यदि बढेका छन् भने यसको कारण के होला ?
१०. कस्तो किसिमको विवाहमा सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरु बढी छन् ?
क) मागी ख) प्रेम ग) प्रेम मार्फत मागी
११. यस्तो हुनाको कारण के होला ?
१२. अन्तरजातीय विवाहको चलन बढ्दै गएको हो ?
क) हो ख) होइन ग) थाहा छैन
१३. यदि बढ्दै गएको हो भने यसको कारण के होला ?
.....
१४. विवाहमा दाइजो ल्याउने चलन बढेको वा घट्दै गएको हो ?
क) बढेको हो ख) घटेको हो ग) थाहा छैन
१५. यदि दाइजो ल्याउने चलन बढेको हो भने यसको कारण के होला ?
.....
१६. यदि दाइजो ल्याउने चलन घट्दै गएको हो भने यसको कारण के होला ?
.....
१७. विवाहमा हुने भोजभतेरको तरिकामा परिवर्तन आएको छ ?
क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन
१८. यदि छ भने केमा परिवर्तन भएको छ ?
.....

१९. पुनः विवाह गर्ने प्रचलन बढेको छ ?
 क) बढेको हो ख) घटेको हो ग) थाहा छैन
२०. पुनः विवाह गर्ने चलन किन बढेको होला ?

२१. तपाईंले छोराको विवाह गर्दा कुन कुन पक्षलाई बढी महत्व दिनुभयो/ दिनुहुन्छ ?
 क) ख) ग) घ)
२२. यसको कारण के होला ?
२३. तपाईंले छोरीको विवाह गर्दा कुन कुन पक्षलाई बढी महत्व दिनुभयो/ दिनुहुन्छ ?
 क) ख) ग) घ)
२४. यसको कारण के होला ?
२५. विवाह गर्ने जोडीमा उमेरको अ कि घटेको छ ?
 क) बढेको छ ख) घटेको छ ग) थाहा छैन
२६. बढेको वा घटेको छ भने किन ?
२७. तपाईंको गाउ घर वा छरछिमेकमा विधवा विवाह हुन थालेको छ ?
 क) हो ख) होइन ग) थाहा छैन
२८. यदि हुन थालेको छ भने यसको कारण के होला ?

२९. तपाईंको छरछिमेकमा गाउँ नजिकै वा टाढा विवाह गर्ने चलन छ ?
 क) नजिकै ख) टाढा ग) बराबरी जसो
३०. यदि नजिकै गर्ने चलन भए किन होला ?
३१. यदि टाढा गर्ने चलन भए किन होला ?
३२. आजकल विवाह प्रायजसो कहाँ हुने गरेको छ ?
 क) घरैमा ख) मन्दिरमा ग) अन्य ठाउमा
३३. किन होला ?
३४. अहिले दिनमा विवाह गर्ने चलन बढ्दै गएको हो ?
 क) हो ख) होइन
३५. यदि दिनमा विवाह गर्ने चलन बढ्दै गएको हो भने यसको कारण के होला ?
